

Серія «Виховує мистецтво»

Лариса Серих

**ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ:
ОСВІТНІЙ ПРОСТІР**

УДК 37.036
ББК 74.200.58

*Рекомендовано до видання вченою радою
КЗ Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
протокол № 1 від 04 лютого 2020 року*

Серія «Вихове мистецтво» започаткована в 2003 році з метою висвітлення творчих надбань учителів мистецьких дисциплін. Редактор серії – **Л.В.Сєрих**, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії і методики змісту освіти Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Рецензенти:

Ложков Ю.І.,

доктор мистецтвознавства, професор кафедри українських народних інструментів Харківського академії культури;

Байдак Ю.В.

старший викладач кафедри теорії і методики змісту освіти КЗ Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук.

Сєрих Л.В. Естетичне виховання: освітній простір. *Монографія.* Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2020. 176 с. Серія «Вихове мистецтво».

Видання розроблено відповідно до закону України «Про освіту», Державного стандарту основної та старшої школи, концепції «Нова українська школа: простір освітніх можливостей».

Особлива увага приділяється сутності естетичного виховання, впливу мистецтва на естетичне виховання молодших школярів і підлітків, підготовки вчителя до здійснення виховання в освітньому процесі. Докладно викладена методика формуванню естетичної культури школярів.

Видання стане в нагоді не тільки вчителям закладів загальної середньої освіти, але й студентам мистецьких факультетів, викладачам художніх, музичних шкіл, студій, шкіл-мистецтв, закладів позашкільної освіти.

© Сєрих Л.В., 2020
© КЗСОІППО, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
I. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	6
1.1. Проблема формування естетичної культури школярів у науковій літературі	6
1.2. Особливості формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності	29
Список використаних джерел	51
II. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ	76
2.1. Історико-генетичний аналіз сутності естетичного виховання	76
2.2. Вплив мистецтва на естетичне виховання підлітків	101
Список використаних джерел	124
ПІСЛЯМОВА	174

ВСТУП

Естетичні цінності українців, культура є унікальним синтезом різних етнографічних культур, що духовно об'єдналися в сучасній Україні. Сьогодення вимагає формування нових вимог в галузі освіти, культури, виховання, що забезпечать їхнє збереження та примноження. Це важливо для утвердження нашої країни в світі, створення духовних засад і культурних чинників України як європейської держави. Історичне набуття національної системи цінностей має бути доповнене новітнім гуманітарним світоглядом. Саме тому естетичні цінності зможуть окреслити перспективні контури еволюції нашого суспільства, зберегти ефективну систему естетичного навчання й виховання, з надр якого виходить талановита і творча молодь.

Нормативні документи про освіту України, зокрема концепція «Нова українська школа» провідною метою української освітньої системи проголосила розвиток особистості та забезпечення соціально-педагогічних умов для творчої самореалізації дитини; виховання покоління, здатного ефективно працювати й навчатися протягом усього життя. Тому й виникла суттєва необхідність спрямування педагогічних зусиль на творчій самореалізації сутнісних сил особистості – її мотивів, здібностей, практичних умінь, життєвих цінностей, здатності постійно створювати особистісно й соціально значимі продукти діяльності, які, безумовно, ефективно створюватимуться у взаємодії закладів загальної середньої та позашкільної освіти в естетичному вихованні дітей та учнівської молоді.

Означена мета стає досяжною за умови пріоритету осмисленого, мотивованого естетико-виховного освітнього середовища при освоєнні теоретичного й практичного матеріалу та відповідно зменшення долі репродуктивної, механічної, рутинної й непривабливої для дитини діяльності.

Одним із критеріїв сформованості естетичної вихованості дітей та учнівської молоді є їхня готовність, бажання до естетичної діяльності – це стан мобілізації всіх психофізіологічних систем особистості, що забезпечують

ефективне виконання певних дій. У дослідженні ми визначаємо готовність до естетичної діяльності за наявністю певних естетичних знань; сформованістю основних умінь і навичок естетичної діяльності; естетичного досвіду; прагнення і бажання реалізувати себе в естетичній діяльності.

Запропоноване видання націлює педагогів на активну, інтерактивну діяльність, завдяки якій учні поступово освоюють весь комплекс методів і механізмів творчої діяльності спрямованої на акмеуспіх; способи пошукової та креативної діалогової взаємодії учителя й учнів, що підвищить уміння дітей вчитися, мотивуватиме на успіх сьогодні, у майбутній професійній діяльності, і це, безумовно, може ефективно вплинути на розвиток особистості, закладу освіти, держави.

I. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Проблема формування естетичної культури школярів у науковій літературі

Естетична культура є важливим чинником гуманістичного спрямування виховного процесу, пріоритету в ньому загальнолюдських і культурно-національних цінностей. Осягнути мистецтво – насамперед засвоїти моральний і культурний досвід прийдешніх поколінь [295, с. 3].

Є аксіомою те, що естетична культура є результатом естетичного виховання. Так, М.С. Каган вбачає естетичне виховання соціально зорієнтованим формуванням ставлення людини до світу [93, с. 128].

Переконливі думки Є.С. Артемова та О.П. Чинаєвої про те, що естетичне виховання здійснюється залученням дитини до певної діяльності, яка може реалізовуватися у сфері праці, навчання, гри, але обов'язково має бути художньо забарвлена [12, с. 4].

«Естетичне виховання – система комплексного, планомірного, цілеспрямованого і послідовного впливу на людину з боку певних соціальних інституцій та установ на основі єдиних науково-педагогічних принципів, методів та засад, в результаті якого в неї виникає світоглядна установка на безпосередню творчу оцінку дійсності і власного життя у суспільстві як проявів прекрасного і потворного, піднесеного і низького, трагічного і комічного та інших естетичних категорій. Метою естетичного виховання є формування культури людських почуттів, що реалізуються у творчому ставленні індивіда до власної життєдіяльності у світі олюдної природи (культури)» [295, с. 92].

Англійський естет П.Еббс справедливо твердить, що естетичне набагато ширше від художнього за своєю сутністю, оскільки мистецтво діє через естетичну модальність, включаючи її різноманітні символічні форми. П.Еббс оперує поняттям «естетичний розум», тобто властивості збалансованої психіки, яка формується у виховному процесі [250, с. 71].

На думку Е.І. Чистякової [272, с. 13] та В.А. Розумного [204, с. 62], сутність естетичного виховання полягає у формуванні естетичних потреб і вони закладаються як першооснова підготовки дітей до сприйняття мистецтва, до розуміння його категорій, запорука успіху естетичного виховання полягає у послідовності та систематичності.

Результатом естетичного виховання, як відзначає С. Русова, є формування естетичної культури школярів – «процес вироблення в них естетичних установок, ціннісних орієнтацій в області почуттів, потреб, інтересів, ідеалів і смаків, критеріїв оцінки й принципів естетичного ставлення до дійсності. У цілому – процес послідовних і цілеспрямованих впливів на особистість з метою гармонічного, всебічного розвитку, формування естетичного ставлення до життя, здатності насолоджуватися красою навколишньої дійсності, активно творити цю красу» [113, с. 25].

Естетична культура, як відомо, формується різними засобами, але найпотужнішим виступає мистецтво. Багатство духовного світу людини залежить від удосконалення нею своєї художньої культури, систематичного спілкування з різними видами мистецтв. Платон та Аристотель розглядали мистецтво як «наслідування об'єктивного буття», «дії важливої і закінченої..., яка здійснюється шляхом співчуття» [14, с. 56]. Спіноза, Декарт, Лейбніц ставили почуттєві процеси в залежність від раціонального, краса у світі існує і створюється розумним духом, який є вічним і незмінним. Піднесеність духовності, фантазія протиставляються дисципліні творчості, суворому дотриманню естетичних законів і правил. Б.Спіноза писав, що «якщо рух, який сприймається нервами від предметів, що уявляються засобом ока, сприяють здоров'ю, то предмети, які є причиною цього руху, називаються красивими. У протилежному випадку вони є бридкими, огидними» [223, с. 46].

Великий Дарвін трагічно розцінював наслідки естетичної глухоти й вважав втрату естетичних смаків рівносильною втраті щастя, що послаблює емоційний бік нашої природи. Важливо безперервно культивувати в собі живе,

безпосереднє сприйняття мистецтва, творчо розуміючи його, берегти й ростити Поезію, Фантазію, якими обдаровує нас театр, щоб разом з ним пестувати ці надзвичайні й необхідні якості в дітях [164, с. 56].

У філософсько-естетичній і педагогічній літературі значне місце відведене таким питанням, як духовне виховання (вдосконалення) людини через особистісну взаємодію з творами мистецтва. У філософській системі Г.Гегеля специфіка споглядання творів мистецтва виражається в тому, що «споглядання вільне від практичного призначення предмету, тому спрямоване на відчуття слуху, смаку, зору і має духовно ідеальний характер» [130, 153].

Л.М. Толстой визначав мету мистецтва як сприятливий вплив на людську моральність та культуру: «Мистецтво є людська діяльність, яка має на меті передавати людям ті вищі й найкращі почуття, до яких дожили люди» [234, с. 371].

Мистецтво є найпотужнішим чинником формування естетичної культури, тому у пошуках істини й сенсу життя людина постійно звертається до нього. Саме у процесі осмислення та усвідомлення трагічного і комічного, прекрасного і потворного, піднесеного і низького виховується й розвивається особистість [104].

В.О. Сухомлинський вважав, що механізму осягати специфіку мистецтва притаманні й дещо загальні – естетична оцінка, естетичне сприймання, творча діяльність. Виходячи з цього, педагог вбачав «завдання естетичного виховання в тому, щоб розвивати загальні здібності: сприймання, здатність до естетичної оцінки, до творчості», формуючи тим самим естетичне ставлення до дійсності [233, с. 53].

Розглядаючи «мистецтво як відображення реальної дійсності, Н.Є.Миропольська, О.П. Рудницька відзначають результат ефективності навчання мистецтву як міру засвоєння визначених авторитетних суджень про мистецький твір» [212, с. 7], О.П. Рудницька розглядає процес переживання «як єдино можливу умову спілкування з мистецтвом, яка пронизує всі ступені

сприймання, віддзеркалюючи різноманітну динаміку емоційних реакцій від безпосередньо-чуттєвих проявів до вищих емоцій естетичної насолоди» [211].

Г.П. Шевченко, говорячи про естетичний характер мистецтва, доводить, що поведінка людини є предметом естетичної оцінки, тобто ставлення людини до дійсності і є естетичним. Оскільки, головним в естетичному вихованні є відтворення всього багатства справжнього людського ставлення до світу, «явища дійсності постають перед нами чудовими і поганими, високими та низькими, трагічними та комічними, тобто в естетичних якостях» [265, с. 14].

Особливо значимим з точки зору формування естетичної культури є розгляд Т.А. Флоренською проєкції на узагальнену модель орієнтації у світі мистецтва: спів-буття, співпереживання та спів-дія. Вона визначає проблему сприймання трагедії: «Сприймання твору мистецтва – це досвід пізнання та усвідомлення, але не зовнішніх явищ, а їхнього сенсу, сутності. В кульмінації трагедії відбувається розв'язання проблеми, до розв'язання якої глядач приходять не інтелектуально, а шляхом життєвої дії (спів-дії героя) та переживання (співпереживання героя). Саме у цьому напрямку, стверджує Т.А. Флоренська, відбувається перехід свідомості й переривання реципієнта «із плану індивідуальних переживань в інший план – загальнолюдських цінностей та ідеалів» [258, с. 568].

Саме у зв'язку зі спрямованістю творів мистецтва на людину, враховуючи їхній активний вплив на її духовне збагачення й удосконалення, дослідники П.М. Якобсон, М.І. Киященко розглядають мистецтво «як явище поліфункціональне: як засіб пізнання, спосіб самовираження, як метод аналізу стану світу, як форму естетичного усвідомлення дійсності, катарсис, умову виховання цілісної особистості тощо» [302-303].

Книга П. Саксаганського «Думки про театр» [218], його статті та публікації торкаються тих тонких граней виховання, які знаходяться на межі різних складників формування і розвитку особистості.

Вже сама назва однієї з книг Ю. Халфіна «Виховання гармонією» визначає розвивальну й освітню роль мистецтва, яку воно відіграє у житті окремої людини й суспільства в цілому [262]. Спільним для багатьох дослідників є думки про те, що «мистецтво є процесом пізнання і відображення реального світу, основою для формування понятійного мислення, інтелектуальної пам'яті, уваги, естетичної культури» [71-72].

Як результат естетичного виховання, поняття «естетична культура» переважно розпочинається з розгляду аналізу поняття «культура». М.Киященко та М. Лейзеров поняття «культура» визначають як процес конкретно-історичного перетворення людьми природного середовища, до якого включається і сама людина і який виражається в освоєнні та створенні нових матеріальних і духовних цінностей, і суспільних відносин, які сприяють гуманізації як кожної окремої особи, так і всього суспільства.

В українському педагогічному словнику С.У. Гончаренка ми знаходимо тлумачення поняття «культура» – (від лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) – як сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності. Художня культура – це поняття, що означає здобутий у процесі навчання і виховання результат, який утілюється у відповідному чи певному рівні свідомості, художніх умінь, стані художньо-творчого розвитку.

А.І. Комарова вважає структурними елементами естетичної культури працю людини як головне «джерело культури», способи й результати діяльності – як «поле культури», людину – як «продукт культури», оскільки сутність культури людинотворча, «історію культури» – як природний історичний процес [113, с. 7].

Естетична культура особистості виражає рівень розвиненості естетичної свідомості, здатність і потребу естетично сприймати дійсність, брати участь в естетичній діяльності, втілюваних в естетичних цінностях. Невід'ємними

складовими елементами естетичної культури школярів є формування естетичних почуттів, смаків, ідеалів, потреб, поглядів і переконань особистості, їх здатності сприймати й оцінювати світ з погляду гармонії досконалості краси, а також здатність творчо перетворювати його у відповідності зі своїми цілями й бажаннями [295, с. 38].

В.М. Липський визначає естетичну культуру як досягнення особистістю естетичного ідеалу, суть якого тлумачить як взірць, досконалість, поєднує з пошуками особистісної свободи й пристосування до довкілля. «Естетична культура – один із компонентів духовної культури, єдність почуттів, смаків, ідеалів, які матеріалізуються в процесі формування світогляду за законами краси» [147, с. 41].

Естетична культура формується різними засобами, але найсильнішим є мистецтво як «фундамент, еталон чуттєвої сприйнятливості людини, що історично викристалізувалась» [174, с. 35].

Формування естетичної культури засобами мистецтва переводить процес естетичного виховання в площину, коли результатом виступає художньо-естетична культура. Зокрема, Л.Масол відзначає, що «художня культура має принципову відмінність від естетичної культури: перша охоплює процеси творення, збереження, трансляції і споживання мистецьких цінностей; друга – універсальна, є аспектом, стороною, гранню будь-якого явища чи діяльності... Художньо-естетична культура особистості включає художньо-естетичну свідомість і художньо-естетичну діяльність, яка забезпечує самореалізацію особистості, «входження» в світ духовних цінностей» [43, с. 135].

Таким чином, приймаючи визначення художньо-естетичної культури, дане Л.Масол, конкретизуємо визначення естетичної культури: “цілісність естетичної свідомості та естетичної діяльності, основою якої є емоційно-почуттєве переживання вражень, знання з мистецтва та різних сфер життя”.

Важливим щодо нашого дослідження є тлумачення феномена “естетична культура”, що визначається як сукупність здатностей особистості відчувати,

переживати й перетворювати природу, громадське життя та її саму за законами краси, “що відкриває шлях найбільш повного гармонійного розкриття всіх її сутнісних чинностей” [295, с. 18].

“Естетична культура може розглядатись як переживання (підкреслено нами – Л.С.) культу світла, що передбачає обов’язковий чуттєвий відгук на все, що відбувається в світі, який її оточує” [43]. “Завдяки переживанню життя..., в якому людина охоплює минуле, теперішнє та майбутнє, людина закріплює це почуття із своїм власним буттям і будує життєвий шлях відповідно до переживання життя як емоційно-почуттєвого співпереживання (підкреслено нами – Л.С.)” [174, с. 34].

Таким чином, “естетична культура” базується на єдності розвинутої емоційної сфери особистості та її естетичної діяльності. При цьому саме здатність людини до “емоційно-почуттєвого співпереживання” зумовлює її діяльнісну сферу.

Формування естетичної культури розглядаємо як єдність п’яти складових: 1) естетичного сприймання, яке зумовлює емоційний відгук; художньо-естетичний досвід – наявність синтезійності (вміння чути, бачити); здатність до співпереживання; 2) естетичних почуттів і емоцій як витоків естетичної свідомості, всієї естетичної культури людини як суб’єкта культури; 3) знань, які є фундаментом естетичних поглядів і переконань; 4) естетичних смаків, ідеалів як найвищих компонентів естетичної свідомості; 5) умінь, здібностей, потреб у спільних заняттях мистецтвом, творчих навичок, які необхідні для прояву будь-якої діяльності.

Узагальнюючи позиції дослідників, визначаємо “естетичну культуру особистості” як цілісність естетичної свідомості та естетичної діяльності, основою якої є емоційно-почуттєве переживання вражень, знання з мистецтва та різних сфер життя, яке:

1) виявляється у різних формах естетичного ставлення (відчуття, оцінювання тощо);

- 2) детермінує життєву позицію особистості;
- 3) є проявом ціннісної позиції особистості.

Коротко розглянемо взаємопов'язані поняття “естетичної культури” – “естетична свідомість” та “естетична діяльність”.

Естетична свідомість – це специфічна взаємодія людини і об'єкту, коли оцінювання відбувається індивідуально, відповідно до сформованих ідеалів краси та прекрасного у реальному мистецтві [130, с. 154].

Активність свідомості пов'язується з так званою регуляцією людської поведінки, що здійснюється за допомогою емоцій та вольових процесів [210, с. 69]. Естетичні емоції впливають на розумовий розвиток особистості, на формування її інтелекту, а також на виникнення й розвиток творчих здатностей дитини, відтворюючи та творчу уяву й фантазію. Усвідомити – не просто відчутти хвилювання, а співвіднести їх з предметом чи особою, на яку вони спрямовані, оскільки власні переживання пізнаються і усвідомлюються опосередковано через ставлення до об'єкта [210, с. 70]. Пізнання явищ входить в оцінку як складову створення ціннісних характеристик [285, с. 30].

Елементи естетичної свідомості розглядаються як результат чуттєвого контакту з естетичним об'єктом: а) відчуття, сприйняття, емоції, почуття; б) неконтактної чуттєво-раціональної реакції суб'єкта на об'єкт – переживання, судження, думки; в) теоретичного осмислення – констатації й оцінки естетичного об'єкта, що існують у вигляді естетичних понять, теорій, концепцій, навчань; г) суб'єктивної реакції без орієнтації на об'єкт: переконання, ідеали, смаки; д) суб'єктивної реакції з орієнтацією на об'єкт: інтереси, мета; е) суб'єктивації на об'єктивну творчість: задуми, ідеї, плани, програми [113, с. 39]. Естетична свідомість обумовлює та включає в себе естетичну потребу, яка акумулює процес створення та сприймання творів мистецтв [130, с. 155].

Розширення сфери дії естетичного ставлення – потреб, установок, переживань, суджень; розширення діапазону естетичних реакцій і

диференціація основних естетичних почуттів – прекрасного, піднесеного, трагічного й т.п., розвиток смаку є загальним завданням естетичного виховання. Істотною умовою виховання дитини є врахування індивідуальних особливостей свідомості, характеру, життєвого досвіду, структури інтересів особистості [295].

Провідне місце у формуванні естетичної свідомості особистості відводиться категоріям “естетичний смак” та “естетичний ідеал” [11, с. 5]. Естетичний ідеал є вищим критерієм естетичної оцінки.

Нове естетичне утворення – естетичний смак виростає на основі почуттів, які формуються в результаті емоційно-естетичного розвитку особистості [140, с. 52]. Естетичний смак посідає центральне місце в естетичній свідомості школярів, здійснює посередницьку позицію між емоційною сприйнятливістю й чуйністю та інтелектуальною оцінкою сприйманих предметів. Естетичний смак, спираючись на естетичне почуття й здатність, наближається до оцінки, володіє в той же час перманентною мінливістю й робить естетичну творчу здатність динамічним, рухливим утворенням. Саме естетичний смак спрямовує естетичну творчість на відповідність відбитих у його результатах краси, гармонії й досконалості, об’єктивним процесом і закономірностям до об’єктивної істини [295, с. 46]. Естетичний смак – відносно стійка якість особистості, у якій сформовані внутрішні естетичні норми, які є критеріями естетичної оцінки [279, с. 120].

Естетичний смак – це регульована серцевина всієї структури розвиненої естетичної свідомості. Формування естетичного смаку школярів є основою для формування естетичних поглядів і переконань. Естетичні погляди становлять систему логічно обґрунтованих суджень про найважливіші категорії естетики й здобутки мистецтва [180]. Переконаннями ця рухлива система поглядів стає тоді, коли в її основі формуються звички, життєві принципи, вона виробляє риси характеру, волі, що проявляються в життєдіяльності людини і єдності слова й справи [295, с. 58].

Формування естетичної культури молодших школярів в системі освіти є первинною умовою загального та естетичного виховання особистості. Психологи стверджують, що розвиток особистості ґрунтується на природних задатках, індивідуальних особливостях і змінюється під дією оточуючого середовища, умов виховання, самовиховання [42, с. 3]. Для молодших школярів важливо перебування в атмосфері мистецтва.

Вік молодших школярів вважається найбільш значущим для формування головних естетико-виховних установок, оптимальним для формування особистості. Збагачення естетичної апперцепції молодших школярів засобами комплексного впливу мистецтв – одна з умов успішного формування естетичного сприйняття дійсності в дітей 6-10 літнього віку. Мистецтво відтворює життя та індивідуальне ставлення до життя у художніх образах, які є цілісною характеристикою явищ дійсності. Немає мистецтва без людини, яка його сприймає. Не менш важливим моментом виявляється те, що мистецтво “в усіх своїх первинних формах виникає як акт спілкування між людьми й залишається ним упродовж усієї історії свого подальшого розвитку” [189, с. 17].

Формування ідеалів у дітей молодшого шкільного віку як частини їхнього світогляду, як стимулу поведінки – складний і довготривалий процес, який вимагає врахування вікових, психофізіологічних особливостей учнів [304].

Педагогічна сутність процесу формування естетичних ідеалів у молодших школярів з урахуванням вікових особливостей полягає в тому, що із раннього дитинства у різноманітній ігровій, цікавій формах формуються стійкі уявлення про суспільство, людину, взаємозв'язки між людьми [149, с.55].

Уявлення про бажаний об'єкт, про те, яким він повинен бути, і є ідеал. Ідеали стають тією мірою, з якою дитина підходить до оцінки явищ навколишнього світу [285, с. 29].

Порівняно з дошкільним віком молодший школяр оперує конкретними пропозиціями, йому притаманна все ще нерозвиненість логічного мислення,

суб'єктивізм асоціативних зв'язків, нестійкість пам'яті, що є передумовою художнього-образного освоєння світу. Із приходом у школу в дитини починається радикальна зміна всієї структури його духовної активності, з'являється новий вид діяльності – навчання, або точніше – пізнавальна діяльність.

У молодшому шкільному віці особливості поведінки дитини багато в чому визначаються його новою соціальною ситуацією (насамперед, основним видом діяльності стає навчання). Навчання, навчальна праця визначають не тільки головний зміст діяльності молодших школярів, але й впливають на хід подальшого розвитку дитини, і, насамперед, на засвоєння нею суспільної культури. “Молодші школярі випробовують більшу природну потребу в русі, частій зміні діяльності. Вони легко збудливі, емоційні, відчують потребу висловлювати вголос свої переживання, ділитися враженнями, активно цікавитися всім зовні яскравим, помітним” [260, с. 139].

За результатами теоретичного аналізу встановлено, що вік молодших школярів найоптимальніший для формування трьох основних компонентів формування особистості – психологічного, інтелектуального, процесуального. Молодші школярі повинні здійснити таку перебудову психіки, яка б могла забезпечити, можливо, велике успішне й міцне розуміння й запам'ятовування систем образних знань. Цьому процесу підпорядковується перебудова психічної активності дитини: розвитку його волі, уваги, дисципліни, відповідальності, самоконтролю, почуття боргу [28]. У молодшому шкільному віці провідним видом діяльності є пізнавальна діяльність. Якщо в дошкільника пізнання включається в процес гри, то в молодшого школяра елемент гри включається в процес пізнання. Успішне виконання цієї життєво важливої функції відбувається завдяки довіри до авторитету, підвищеної сприйнятливості, вразливості, чуттєво-образному характеру дитячого мислення, наївно-ігровому ставленню до багатьох речей оточуючої дійсності [291]. У молодших школярів всі ці особливості виявляються позитивними.

Перебудова психіки дитини в початкових класах, формування нової структури психічних дій (з домінантою абстрактного мислення) повинне відбуватися плавно й безболісно. Це означає вміння педагога перенести дію естетичних стимулів в ігровій діяльності на діяльність навчальну. У систему педагогічних дій з першого класу школи включається естетичний момент як естетичний фактор виховання [295, с. 81]. Завдання педагога збуджувати в учнів зацікавлене, емоційне, радісне ставлення до одержуваних знань.

Узагальнюючи дослідження вчених, структуру вікових особливостей молодших школярів зображуємо схематично (рис. 1).

Рис. 1. Схеми вікових особливостей молодших школярів

Докладніше розглянемо структуру естетичної культури в проекції на вікові особливості молодших школярів. Із структури естетичної свідомості, риси, які притаманні молодшим школярам та об'єктивно відповідають його віковим можливостям, слід виокремити:

- естетичне сприймання, яке є умовою спілкування з мистецтвом і яке синтезує в собі естетичне відчуття, почуття, переживання тощо;
- естетичний інтерес, що є основою виникнення стійкої потреби;
- естетичну оцінку, яка в майбутньому (підлітковому, юнацькому віці) стає основою для формування суджень, ідеалів, ціннісних позицій тощо.

Процес формування естетичної культури молодших школярів починається з формування здатності естетичного сприймання об'єктів, явищ і процесів матеріального й духовного світу [271].

Естетичне сприймання може бути і самостійною перцептивною діяльністю. Прикладом такої діяльності є споглядання. Споглядання і спостереження в нашому дослідженні ототожнюються і розглядаються як філософське поняття, пов'язане безпосереднім знанням або інтуїцією, які є наслідком логічних доказів. Вибірковість естетичного сприйняття молодших школярів зосереджує дитину на естетичний зміст. Інформація створює чуттєво-емоційну реакцію й наступне переживання [295, с. 50].

Предмети і явища впливають на окремі органи чуттів різними своїми рисами, що відбиваються у свідомості у вигляді почуттів [285]. Комплекс відчуттів, викликаних впливом властивостей, лежить в основі сприйняття предметів, явищ [285, с. 34]. До структури естетичного сприймання входять:

- емоційний відгук;
- художньо-естетичний досвід;
- здатність до співпереживання;
- художньо-естетичні знання [279, с. 67].

Естетичне сприймання молодших школярів “сильніше, якщо більше виникає асоціацій почуттів” [293, с. 71]. Естетичне сприймання суто індивідуальне. “Своєрідність визначається не тільки психологічним складом, темпераментом, загальним рівнем розвитку дитини, але й тим досвідом, який передував зустрічі з театром. У сприйманні театрального дійства бере участь вся особистість дитини: думки, почуття, уява” [127, с. 8]. Головною рисою

естетичного сприймання є чуттєве освоєння естетичного об'єкту, оскільки воно – творчий процес.

Розвиток здатності до естетичного сприймання молодших школярів залежить від багатства та різноманіття художньо-естетичних відчуттів, від тих чуттєвих образів, які зберігаються в пам'яті, взаємодіють із новими сприйманнями явищ дійсності, чи творів мистецтв, збагачуючи їх [40, с. 55].

Щоб виростити талановитого слухача, глядача, читача, “треба створити такий тип спілкування з мистецтвом, який би будувався не на побутових потребах, розвагах, відпочинку, а на високих духовних потребах” [228, с. 72].

Характер естетичного сприймання визначається предметом відображення, сукупністю його властивостей [126, с. 24]. Естетичне сприймання – це не тільки “прочитання форми”, але й неодмінно пізнання цілісного змісту. Для молодших школярів при цьому важливе розуміння специфіки мови мистецтва.

Дитина володіє важливими елементами “естетичного сприймання: емоційністю, образністю, рухомою фантазією. Мистецтво живить ці особливості дитини і не дає їм засохнути” [127, с. 17].

Естетичне сприймання молодших школярів невіддільне від формування елементарних естетичних емоцій, пов'язаних зі швидкою, нерідко несвідомою реакцією на колір, звук, форму, співвідносини.

Реакцією на естетичний вплив самої діяльності є “емоція, яка стає емоційною реакцією, що відображає рівень духовного життя людини” [295, с.52]. Правильне спрямування емоцій у навчанні вносить суттєві зміни у навчально-виховний процес. У багатьох випадках емоція виступає як незамінний стимул процесу мислення. Емоційне ставлення до предмету пізнання активізує діяльність людського мозку [283].

Велику спадщину у процесі організації естетизації виховання ми знаходимо в педагогічному досвіді А.С. Макаренка. Педагог прийшов до висновку, що “правильне використання естетичних емоцій дітей, їхнє прагнення до краси та романтики сприяє більшому успіху у вихованні”, тому

приділяв велику увагу створенню “красивого життя” вихованців, визнаючи це найефективнішими умовами для естетичного виховання [160, с. 148].

Діти змінюються, активно працюють, коли вчителю “вдається пробудити у свідомості учня питання, в якому помітне емоційне забарвлення”. Під впливом позитивних емоцій діти спроможні на уроці засвоїти більшу кількість навчального матеріалу підвищеної складності [233, с. 132].

Результати естетичного сприймання через естетичне переживання є вагомим стимулятором до творчості, закріплюються в естетичному почутті, яке визначає весь процес творчості. Естетичне почуття стає спонукальним мотивом до естетичної творчості [295, с. 46]. Тому на перше місце у формуванні естетичної культури дослідники ставлять естетичні почуття. Адже виникнення естетичних почуттів, особливого почуття насолоди, яке відчувають молодші школярі, сприймаючи прекрасне в дійсності та у творах мистецтва, є істотним критерієм їхньої естетичної культури.

Естетичне почуття – складний синтез зовнішніх і внутрішніх чуттів (зовнішні – зір, слух, дотик, смак, нюх; внутрішні – любов, колективізм, ненависть, дружба, відданість тощо). Роль “стимуляторів внутрішніх чуттів виконують митці, творча спадщина яких активно впливає на дитячу уяву, стимулює дитину до власної творчості” [143, с. 89].

Почуття – це особливий різновид емоційних переживань, які мають виразний предметний характер і відрізняються порівняною усталеністю. У цьому розумінні почуття пов’язані з уявленням або ідеєю про певний об’єкт – конкретний чи узагальнений [293]. Естетичне почуття є концентрованим проявом і закріпленням сили відповідних емоцій і переживань [302]. Естетичне почуття – невід’ємний елемент здатності людини до естетичного сприйняття й змінювання світу [147, с. 42].

Розвитку естетичного почуття може заважати й суб’єктивне невміння загальмувати інші потреби і віддатися спогляданню. Найчастіше – це результат невихованості, у тому числі і естетичної. Таким чином, естетичне почуття, на

відміну від інших почуттів, є “реакцією на сукупне значення предмета для конкретної людини, відповіддю на його красу” [280, с. 29].

Наступна складова естетичної свідомості молодших школярів – естетичне переживання. Естетичне переживання як складова естетичної культури є конкретним, психічним станом організму, викликаним сильними емоціями. Оскільки естетичні емоції є вищим етапом розвитку чутливості, вони не можуть викликати однакові переживання, дуже “важливо у процесі естетичного виховання помітити й зрозуміти стан вихованців, виділити головне в їхньому переживанні” [295, с. 53].

Естетичне почуття – емоційне переживання, народжене з оцінного ставлення до предмета дійсності, вимагає потребу в систематичних вправах виховання [283]. Естетичні почуття належать до духовної сфери людської особистості, тому найефективніше відбуваються під впливом продуктів духовного виробництва, насамперед мистецтва [235]. На думку Б.Неменського, “переживанню, співпереживанню треба вчити, здатність цю від простого до складного треба формувати в процесі навчання” [183, с. 24].

Формування естетичних почуттів у навчально-виховному процесі розглядається як спеціальна педагогічна задача. Естетичні почуття дітей розвиваються під впливом естетичних почуттів митців [279, с. 96]. В.О.Сухомлинський назвав естетичні почуття “абсолютним музичним слухом моральної вихованості” [233, с. 120].

Наявність естетичного почуття у школярів є ознакою розвинутого естетичного сприймання. “Треба навчити дитину відчувати красу, тобто необхідно виховати її естетичні почуття, тоді на ґрунті розвитку визначеного рівня естетичної свідомості навчити естетичної творчості, насамперед створенню краси. Естетичне почуття є об’єктивним показником рівня художнього розвитку людини, її естетичної свідомості. Правильні думки можна запозичити у інших, зробити їх своїми; почуття не передати, воно суто об’єктивне явище” [280, с. 31].

Наступною складовою формування естетичної культури молодших школярів є формування інтересів. Інтерес – реальна причина художньо-практичних дій молодших школярів та звернення до мистецтва, його сприймання, що стоїть за безпосередніми спонуканнями – мотивами.

“Формування художньо-естетичних інтересів молодших школярів залежить від їх активності у художньо-творчій діяльності та вони ж безпосередньо впливають на саму активність” [264]. Художньо-естетичні інтереси учнів 1-4 класів проявляються в узагальненні художньо-естетичних знань, умінь та навичок, розвитку естетичного почуття та сприйняття, тобто активно проявляється естетична вихованість (рис. 2).

Рис. 2. Схема формування художньо-естетичних інтересів молодших школярів

Художньо-естетичні інтереси учнів формуються поетапно:

- удосконалення художньо-естетичного сприймання;
- диференціація інтересу щодо видів та жанрів мистецтва;
- інтерес до цілісної “палітри” мистецтва в розмаїтті видів і жанрів;
- “вихід” інтересу в сферу інтерпретації життєвих явищ у художньо-практичній діяльності [59, с. 5].

Інтерес виникає на основі поглиблення сприймання і накопичення досвіду спілкування з мистецтвом взагалі, проявляється в узагальненні художньо-естетичних знань, умінь та навичок. Знання про цінність предметів дає особливий пізнавальний процес – оцінювання та естетичну оцінку як його результат. Один із способів оцінки – порівняння предмета з ідеалом [295].

Узагальнений образ усіх людських вимог до предметів, явищ стає естетичним еталоном, нормою, з якою порівнюються реальні предмети, явища, твори мистецтва. Сукупність естетичних норм, ідеалів, поглядів становить змістовну сторону смаку як здатності оцінювати предмети з точки зору краси. Але у молодших школярів ще не сформовані ідеали, тому рівень оцінювання поступово наближатиметься до ідеалу. Оцінюючи об'єкт з точки зору практичних потреб, дитина, сприймаючи його, “шляхом складного, хоч і непомітного аналізу виділяє в утворювальному образі властивості, і в процесі безпосереднього контакту з ними або порівняннями з минулим досвідом (нормами), вирішує, чи задовольняють вони її і якою мірою” [285, с. 27].

Естетичні оцінки учнів розвиваються тоді, коли учні мають постійну оцінну практику (практику естетичного сприймання) [40, с. 78]. Естетична оцінка, що “зачіпає всі сторони душі”, розгортаючись як внутрішній духовний процес, насамперед виявляється у естетичному почутті [247]. Естетична оцінка творів мистецтва, особистісної творчої діяльності молодших школярів складається на основі поступового узагальнення часткових оцінок (рис. 3).

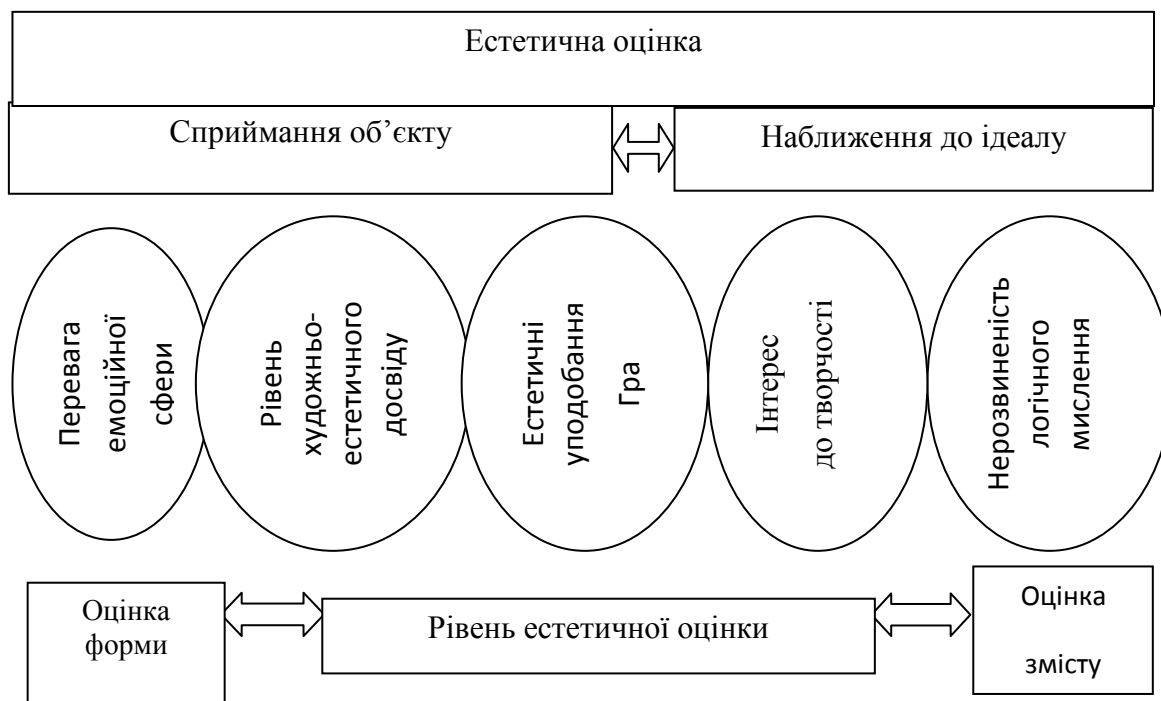

Рис. 3. Схема механізму формування естетичної оцінки молодших школярів

Для оцінки характерною є висока роль чуттєвого компонента. “Розвинена чуттєвість може виконувати функції оцінки дійсності з точки зору відповідності її суспільним потребам, ідеалам людини і водночас є фундаментом судження смаку, яке у подальшому коригується понятійними і логічними формами мислення. Естетичний смак стає не тільки інструментом формування універсальності людини, але й способом об’єктивації, суспільного самоутвердження” [143, с. 93]. Для молодшого школяра естетичний смак існує як естетичне уподобання.

Формування естетичного сприймання, інтересів, оцінок молодшим школярем детермінується естетичною (художньо-практичною) діяльністю та спрямовується на неї. Процес виховання дитини органічно підкоряється відпрацюванню в ній здатності до естетичної діяльності – творчо

“перетворювати світ відповідно до власних цілей, бажань, які спираються на пізнання об’єктивних законів розвитку світу і людської діяльності” [295, с. 44].

Учені розглядають естетичну культуру як природне освоєння світу, розкриття природних якостей особистості, що є характерною рисою будь-якої діяльності. Процес формування естетичної культури особистості не тільки з виробленням у неї естетичної свідомості, а також здатності, потреби до естетичної діяльності.

М.М. Бахтін вважав, що “будь-яка культура, у тому числі і естетична, починається з творчості”, з творчої діяльності [21, с. 22]. Естетична “діяльність є практичним творенням естетичних цінностей” [92]. Естетична діяльність завжди прагне до створення таких цінностей, які “найвищим ступенем відповідають потребам виявлення та всебічного розвитку особистості” [295].

Оптимізація процесу формування світогляду має місце тоді, коли раціональне діє в єдності з емоційним, що повною мірою проявляється в розвитку моральної й естетичної сфер особистості. Особливість естетичного освоєння світу, формування ціннісних орієнтирів і полягає в художньо-творчій діяльності [113, с. 29].

У творах видатних учених багатосторонньо відображено сутність інтелектуальної та емоційно-вольової природи художньо-творчої діяльності молодших школярів. Учені довели, що художньо-творча діяльність дитини у сферах мистецтва знаходиться у залежності від специфіки вікового розвитку особистості та повністю визначається нею.

У контексті розв’язання питань щодо формування естетичної культури молодших школярів художньо-творча діяльність є певним забарвленням їхнього навчання, світогляду і є складником створення краси, тобто творчої діяльності.

Діяльність людини – сукупність окремих видів діяльності, про які судять за їх мотивами. Кожен з них існує у вигляді дій, підпорядкованих цілям. Дії виконуються шляхом операцій, які визначаються умовами досягнення цілей.

Незважаючи на складність будови, діяльність – рухливе утворення, про що свідчать переходи між її компонентами: за певних умов діяльність стає дією чи операцією, а операція – дією. Відбувається це переважно у зв'язку з розвитком діяльності [180, с. 195-196].

Згідно з філософською концепцією М.С. Кагана художньо-естетична діяльність людини сприяє реалізації її здатності творити культуру. Вчений визначає мистецтво як “відтворення людського життя у створюваних уявою ілюзорних світах, що вони стають додатком життєвої реальності, який необхідний культурі для того, щоб люди жили у цих “світах” подібно до того, як живуть вони в житті” [91, с. 134].

Українські психологи виділяють два види діяльності: зовнішню, яка є предметно-практичним контактом суб'єкта з об'єктом, і внутрішню, яка реалізує теоретичне ставлення до світу з різною адекватністю і глибиною, відтворюючи його у формі образу, і практично-перетворювальну. Внутрішня діяльність здійснюється шляхом таких пізнавальних процесів, як відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява. Результати її включаються в систему значень, що нею володіє суб'єкт. Прикладом внутрішньої діяльності є гедоністичне переживання (від грець. – насолода), яке ігнорує реальність, спотворює і заперечує її, створюючи ілюзію збереженості насправді порушеного змісту життя [180, 196-199].

Практично усі форми естетичної свідомості, характерні для молодших школярів, виступають як прояви внутрішньої діяльності. Під зовнішньою діяльністю (далі – естетична діяльність) будемо вважати в нашому випадку художньо-практичну діяльність (театралізовану) як притаманну віку молодших школярів. Естетична діяльність виростає на основі мистецтва, “як на своєму фундаменті, на еталоні чуттєвої сприйнятливості людини”, на розумінні комплексу засобів виразності мистецтва як компонентів композиції завершених творів мистецтва [174, с. 35].

Узагальнюючи погляди дослідників та проектуючи їх на вікову категорію молодших школярів, визначаємо “естетичну культуру” як цілісну єдність естетичної свідомості та естетичної діяльності, сукупність знань з мистецтва, різних його видів, набутті умінь та навичок, які проявляються в естетичному ставленні школярів до художньо-естетичної діяльності та мистецтва (рис. 4).

Отже, формування естетичної культури молодших школярів становить багатогранний процес естетичного виховання, органічними складовими якого є естетична свідомість дитини (сприймання, інтереси, потреби, оцінки щодо мистецтва та оточуючого світу) та відображена в навчанні, спілкуванні, побуті, грі естетична діяльність як художньо-практична творчість, що зрештою спрямовується на виховання ціннісних життєвих позицій.

Рис. 4. Схеми складових естетичної культури молодших школярів

Формування естетичної культури, її розвиток значною мірою залежить від активного ставлення школярів до естетичних цінностей, розвиненого прагнення “споживання” цінностей мистецтва – відвідування театрів, концертів тощо. Проте, “споживання” мистецьких цінностей не гарантує ефективності формування естетичної культури, оскільки мають сформуватися навички естетичного сприймання, естетичного оцінювання, рефлексії. Без власних зусиль, естетичної діяльності не відбувається процес успадкування художніх цінностей, формування індивідуального особистісного ставлення.

У наступному параграфі розглянемо особливості формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності.

1.2. Особливості формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності

Місце і роль театралізованої діяльності в процесі формування естетичної культури молодших школярів визначається її спорідненістю з природою театрального мистецтва та його педагогічним та естетичним потенціалом.

Мистецтво театру – це мистецтво дії. Театральному мистецтву належить жива наочність для передачі життєвих фактів, показу людських характерів контрастами. Наочність зображення на сцені процесу боротьби героїв, зав'язки, спадів, кульмінації, закінчення – одна з найважливіших умов для створення емоційного впливу на глядача, спонукання до співпереживання, співучасті. Театр – синтетичне мистецтво, де у творчій взаємодії працюють: п'єса як літературна основа спектаклю; декорації як твір специфічного театрального живопису; музика і світло; сцена, зала, відокремлена від сцени рампою. Кожен з цих елементів має свою міру умовності і реальності, кожен має своє значення, включається у систему колективної свідомості – на сцені й у залі. Ця складна система – спектакль – дозволяє виховувати аудиторію естетично й одночасно нести їй моральні й громадянські норми [228, с. 8].

Театр – найбільша візуальна форма художнього відображення життя, ідея розкривається, насамперед, у діях “живої” людини, актора, що впливає на глядача безпосередньо в момент творчості. Тому в театрі дитина є не тільки свідком, але й співучасником самого творчого процесу. Така взаємодія між тим, хто творить мистецтво, та тими, хто споглядає, сприймає, потребує від глядача більшої активності сприйняття, уяви, мислення. Читаючи не досить уважно книгу, дитина зможе перечитати її знову. Те, що пропущено в театральному дійстві, втрачається назавжди [224, с. 23].

Дитина “не підозрює, яку складну роботу душі доводиться здійснювати в театрі, де юному глядачу довіряють вчитися життю і відкривати самого себе

нібито самостійно. Театр висловить дітям найпотаємніше, і кожен забере з собою стільки, скільки зможе взяти” [228, с. 4].

У словнику театру, упорядкованому Патрісом Паві, про сценічне мистецтво зазначено: “Мистецтво сцени пов’язане з безпосереднім поданням художнього твору, не трансльованого в запису через засоби масової інформації. Англійський еквівалент (performing arts) влучно передає головну ідею сценічного мистецтва: воно “виконується”, твориться безпосередньо для публіки. Не є істотними форма сцени та співвідношення “сцена – зал” для глядачів; істотною є безпосередність комунікацій з публікою через “виконавців” [190, с. 129]. Процес акторської творчості у своїй кінцевій стадії завжди здійснюється на очах у глядача в момент вистави.

Театр має бути “дитячим святом”, завжди, не тільки в казках та виставах-іграх, але зберігати в усіх жанрах кольорове бачення світу, яке допомагає проявитися моральності й естетичному почуттю дитини. Виховання почуття духовності – свідома, послідовна програма театру [164, с. 76].

Мистецтво створення сценічних образів – різновид виконавської творчості. Створювати сценічні образи допомагають власні природні дані: мовлення, тіло, рухи, міміка, емоційність, спостережливість, уява, пам’ять, фантазія, розум, воля та інше. Методичні засади театральної педагогіки мають застосовуватись у ранньому дитячому віці (С.Ф. Русова [213], С.Т. Шацький [276] та ін.).

Звернення до витоків народної педагогічної мудрості у естетичному вихованні школярів присвячені праці видатних учених А. Дістервега, Я. Коменського, І. Песталоцці. Так, педагогічна система великого чеського педагога Я.А. Коменського покликана не лише дати учням знання, а й сформувати світогляд засобами шкільного театру; його поради всебічно використовувати в школах театральні вистави, які впливають сильніше, ніж будь-які настанови чи сила дисципліни. “Ігрові вправи спрямовують учнів до серйозної роботи, без них даремно будемо сподіватись на повну культуру духу” [118, с. 70].

Особливо вагомий внесок у поглиблення виховного потенціалу самодіяльного театру зробив шкільний театр XVI-XVII століття, один із найяскравіших виявів української барокової культури. Цей театр був відображенням високої духовної творчості, що розкривала найважливіші сутнісні риси людини, піднімала її над буденністю, спрямовувала на пошуки істини та утвердження її в житті. Лесь Курбас називав давній театр “театром розквіту”, бо в ньому висвітлювався справжній сенс людського буття [138, с. 235].

Шкільний театр у виховному процесі, безсумнівно, відіграє вагому роль [32, с. 4]. Для шкільного театру однаково неправомірні, як ігнорування специфіки театральних занять з дітьми, так і занять мистецтвом. У школярів ефективно формується інтерес до знань, активної пізнавальної діяльності, морального, естетичного вдосконалення. У цьому випадку театральне мистецтво стає засобом спілкування, пізнання дійсності, естетичного виховання дітей. А головне, за виваженої та організованої системи театралізованої діяльності, воно активізуватиме уяву, пробуджуватиме емоції, естетичні переживання [64].

Виховання дитини через театральне дійство засобами обрядовості, де міститься більшість елементів театального мистецтва, що сприяє формуванню естетичної культури молодших школярів, відображають традиції народної педагогіки. Зокрема, як і театральні, обрядові дії мають ознаки комунікативного процесу – передачу інформації, соціальні функції, емоційний вплив, ритмізація дійсності та інше. “Як феномен ритмізації дійсності обряд формував життєвий оптимізм людини, відчуття стабільності, гармонізував життєві ритми людини з космічними ритмами природи, приносив радість, відновлював душевну рівновагу, заряджав позитивною енергією” [275, с. 45].

У нашому дослідженні поняття “естетичне виховання” вживається з метою виокремлення процесів, спрямованих на формування естетичної культури, знань про мистецтво, навичок театралізованої діяльності, яка включає

театралізовану гру, спілкування, культуру мовлення, спів, пластику, малювання тощо як складові театралізованої діяльності.

Театралізована діяльність спирається на засоби театру. Для театралізованої діяльності, театральної діяльності (як сценічної творчості), гри, по-перше, є спільні витoki – природа власне театрального мистецтва. [294, с. 163]. По-друге, як зосереджує О.А.Комаровська, театралізованій діяльності, так само, як і театральної діяльності, притаманна колективна природа (підкреслено нами – Л.С.). Дієвість впливу мистецького життя, “різноманітні концерти, постанови, конкурси, відвідування театрів, філармоній, багато інших заходів”, розглядає як “єдиний художній простір”. Автор пропонує погляд на проблему, в якому “школа і театр, дитина, її родина і митець – рівноправні співрозмовники на різних рівнях – і в сприйманні мистецтва, і в організації сприймання, і в спілкуванні “навколо” нього”, отже, і в процесі театралізованої діяльності [114, с. 9].

Під “театралізованою діяльністю” розуміємо колективну за своєю природою діяльність, яка включає елементи театральної діяльності, що реалізується в умовних ситуаціях, спрямованих на пізнання навколишнього світу, відтворення суспільного досвіду, зафіксованого у продуктах культури.

Театралізована діяльність є сукупністю видів діяльності (власне гра, спілкування, культура мовлення, вокальний і хоровий спів, пластика, сценічний рух, ляльководіння, малювання тощо), яка передбачає спільну творчість, спрямовану на особистісний розвиток кожної дитини при додатковому використанні засобів сценічної виразності.

Отже, театралізована діяльність є діяльність: колективна за природою (оскільки є похідною від театрального мистецтва); реалізується в організованих умовних педагогічних ситуаціях; із використанням засобів театральної діяльності (сценічної виразності); спрямовується на досягнення відповідних педагогічних цілей у формуванні естетичної культури, пізнанні навколишнього світу, збагаченні і вдосконаленні естетичного досвіду, при цьому засоби

театральної діяльності (сценічна виразність) виступають засобами для емоційного “проживання” знань у різних сферах життя.

Очевидно, що поняття “театралізована діяльність” пов’язане з поняттям “театральна діяльність”(рис. 5).

Рис. 5. Порівняльні характеристики театральної і театралізованої діяльності

При цьому підготовка вистави (театральна діяльність) відбувається у позаурочний час, демонстрація – на уроці і виглядає як театралізована діяльність.

Поняття “театралізована діяльність” є близьким до поняття “театральна діяльність”, але не тотожне йому. Різниця полягає в тому, що театральна діяльність включає всі види сценічної творчості, засоби сценічної виразності,

спрямовується на підготовку та показ вистав, у процесі чого відбувається творчий розвиток дитини. “Театральна діяльність” як “сценічна творчість” тотожна самодіяльності і відбувається переважно у позаурочний час.

Театралізована діяльність ближче до ігрової діяльності. Це використання сценічних засобів, елементів сценічного мистецтва в суто ігрових формах з наявними навчальними цілями. Проте, театралізована діяльність не тотожна самій грі, бо в ній, на відміну від гри, передбачається наявність “сцени” та “глядачів” у дидактичних цілях.

Натомість Л. Виготський стверджував, що драма як вид мистецтва найближче всіх до дитячої гри, бо вона синтетична, тобто містить у собі елементи різних видів творчості. Але не всі дитячі ігри він відносив до творчості [48]. О.М. Леонт'єв вважав, що існують “кордонні ігри”, які переходять у творчу діяльність. Розвинена гра-драматизація, на його думку, це вже “передестетична діяльність” [144].

М.Макаров звертає увагу на те, що гра-драматизація і художнє сприймання однаково націлені на активне освоєння дійсності. Активність, на його думку, “загальна ознака творчої діяльності, яка дозволяє віднести дитяче естетичне сприймання до творчих процесів” [228, с. 28].

С.О. Соломаха вважає, що драматичні ігри відрізняються від інших моментом ілюзії, “бо суттєвою ознакою їх є самообман”. Вони складаються з дій, завдяки яким учні штучно стають на місце іншого. Виникнення цих ігор треба “шукати або в природженому, або в дуже рано розвиненому інстинктові до наслідування. Дитина, фантазуючи, переноситься в сферу почуттів дорослих, батьків або інших дітей” [227, с. 10].

Характеризуючи дитячу гру, вчені неодноразово вказували на прояв абсолютної віри у запропонованих обставинах, абсолютного включення в створення ситуацій імітування (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, О.М.Леонт'єв Ж.Піаже та інші). На ці якості вказував К.С. Станіславський, коли спонукав своїх акторів учитися вірі й правді гри у дітей. Вони, граючи, “ніколи не

базуються на якому-небудь драматургічному матеріалі, самі створюють собі ролі, завжди прагнуть втілити якісь нездійсненні бажання” [225].

Якщо звернутися до царини дитячої гри, до характерних для неї форм символічного заміщення предмета (паличка — конячка та ін.), які практично реалізує кожна дитина (з будь-яким типом вищої нервової діяльності), то, за Д.Б. Ельконіним, ця особлива “дія з предметом здійснюється згідно з ігровим смислом, а не згідно з постійно притаманним значенням предмета”. Це саме стосується й особливостей довільної емоційної регуляції актора, які принципово відрізняють її від регуляції спортсмена, льотчика та представників інших професій [291, с. 65].

Натомість сучасна психологія визнає, що гра охоплює всі періоди життя людини. Це важлива форма її життєдіяльності, а не вікова ознака. З грою людина не розлучається все життя, змінюються лише її мотиви, форми, ступінь вияву почуттів [216, с. 193]. Усі ігрові справи розвивають емоції та інтелект дітей [80]. Коли молодші школярі залучаються до театралізованої діяльності, відбувається всебічний розвиток, їм простіше, легше оволодівати будь-якими знаннями.

Загальний рівень розвитку сучасних молодших школярів досить високий. У цілому їх відрізняє гарний мовний розвиток. Вони правильно логічно вміють викладати свої думки, способи рішення досить складних розумових завдань, роблять самостійні висновки. Здебільшого школярі комунікативні, легко звикають до нового колективу, не соромливі. З огляду на це, варто створювати умови для інтенсивного спілкування між молодшими школярами, простір для якого оптимально дає театральне мистецтво, зокрема театралізована діяльність.

Оскільки, у молодшому шкільному віці провідною стає навчальна діяльність, тобто соціальна діяльність по засвоєнню теоретичних форм мислення, у процесі цієї *діяльності* діти опановують уміння вчитися й здатності оперувати теоретичними знаннями, “*проживання*” яких у театралізованій діяльності оптимізує цей процес.

У молодшого школяра формується пізнавальна активність, а виникнення в результаті її розвитку новотвору – довільність психічних процесів, рефлексія на власні дії, власна поведінка – лежить в іншій площині, у діяльності по засвоєнню норм взаємин, тому що рефлексія, “поворот” навчальної діяльності на себе викликає потребу в розгортанні відносин [256, с. 60]. Саме театралізована діяльність передбачає осмислення власних дій, самоідентифікацію і сприяє особистісному розвитку молодших школярів.

Пізнавальна діяльність учнів у навчанні, зокрема сприйняття знань на слух, становить значне ускладнення. Виникають труднощі з боку уваги, чіткості уявлень, міцності запам’ятовування. Позитивні переживання, які виникають при цьому, значно полегшують діяльність школярів. Емоції визначають спрямованість уваги, характер сприйняття, його вибірковість, обсяг – нарешті, активізують розумові процеси [3, с. 56].

Театралізована діяльність, якраз, спирається на розвиток здатності переживання й активізації емоційної сфери. Дітям-глядачам притаманна повна віддача, захопленість дійством. “Коли мовчати більше немає сил, лунають крики співчуття, радості або страху за долю героїв” [127, с. 7].

Відомо, що особливий інтерес психологи та педагоги вбачають у свого роду протиріччі у різних проявах властивості свідомості. З одного боку, всім добре відома особлива здатність дітей вигадувати різні ігрові ситуації, наприклад, розмова по телефону з неіснуючим співрозмовником, зміна мовних інтонацій і тембру в спілкуванні з іграшками (свого роду виконання кількох ролей одним актором, яким виступає сама дитина), розігрування баталій за допомоги солдатиків чи машинок, не кажучи вже про ті випадки, коли лялькою обирається зовсім не призначений для цього предмет (квітка, паличка, м’ячик та ін.) Як правило, згадані ситуації являють собою ніщо інше, як імітацію побутових сцен, наслідування дій дорослих, повторення побаченого або почутого.

Проте, не викликає сумнівів, що сам факт таких імітацій і унаслідувань вимагає значної участі уяви та фантазії. Театралізована діяльність сприяє продовженню і поглибленню роботи з розвитку дитячої фантазії (Т.Комарова, Н. Палагіна), без цього специфічного способу індивідуального усвідомлення справжніх подій, ситуацій та переживань гра виявляється просто неможливою. З іншого боку, за такої природності й необхідності активного прояву уяви дитина раптом виявляється перед “нерозв’язною” проблемою типу переказу мультфільму або казки, опису своїх вражень та ін. Іншими словами, протиріччя полягає у невідповідності внутрішнього інтелектуально-психологічного досвіду та того арсеналу засобів, яким дитина володіє для вираження своїх вражень.

Оскільки, гра сучасної дитини полягає в імітації дій дорослих, то спочатку це предметна дія, потім предметна гра, рольова гра. Дитячі рольові ігри такі ж важливі для розвитку дитини, як для дорослого праця [160].

У молодшому шкільному віці рольова гра переростає у гру за правилами. Тут дії учасників і їхні стосунки регламентуються сформульованими і всіма прийнятими правилами. “Правило тут є мотивом ігрової діяльності”. Гра є вільною від примусу, страхів та залежності від світу дорослих діяльністю, саме вона є ефективним засобом самодослідження дитиною власних почуттів та переживань, а також надійним місцем для звільнення від емоційної напруги [45, с. 9].

Гра за правилами стає діяльністю, в якій довільні дії проходять етапи свого становлення. Гра – вид діяльності, в процесі якої виникає, функціонує, розвивається й виявляє свої особливості психіка. Етапом такого розвитку є особистість [180, с. 202].

Передують театралізованій діяльності “рухливі ігри, ігри, які вправляють почуття, художні ігри, ігри-вправи для розуму. Мета рухливих ігор – розвинути тіло..., збільшити життєву силу, яку вони надають тілу... Зовсім інше – художні ігри, вони відрізняються від інших моментом ілюзії. Драматичні ігри потребують деяких предметів, із якими могла б з’єднатися ілюзія” [227, с. 11].

У педагогіці поняття “дитяча гра” ототожнюється з поняттям “гра театральна” (або “акторська”). Гра стає постійним супутником кожної дитини, формою пізнання, розвагою і відпочинком [88, с. 11]. У психології, гра – це діяльність, що відбувається в умовних ситуаціях, спрямованих на відтворення суспільного досвіду, зафіксованого у продуктах культури [87; 163; 180].

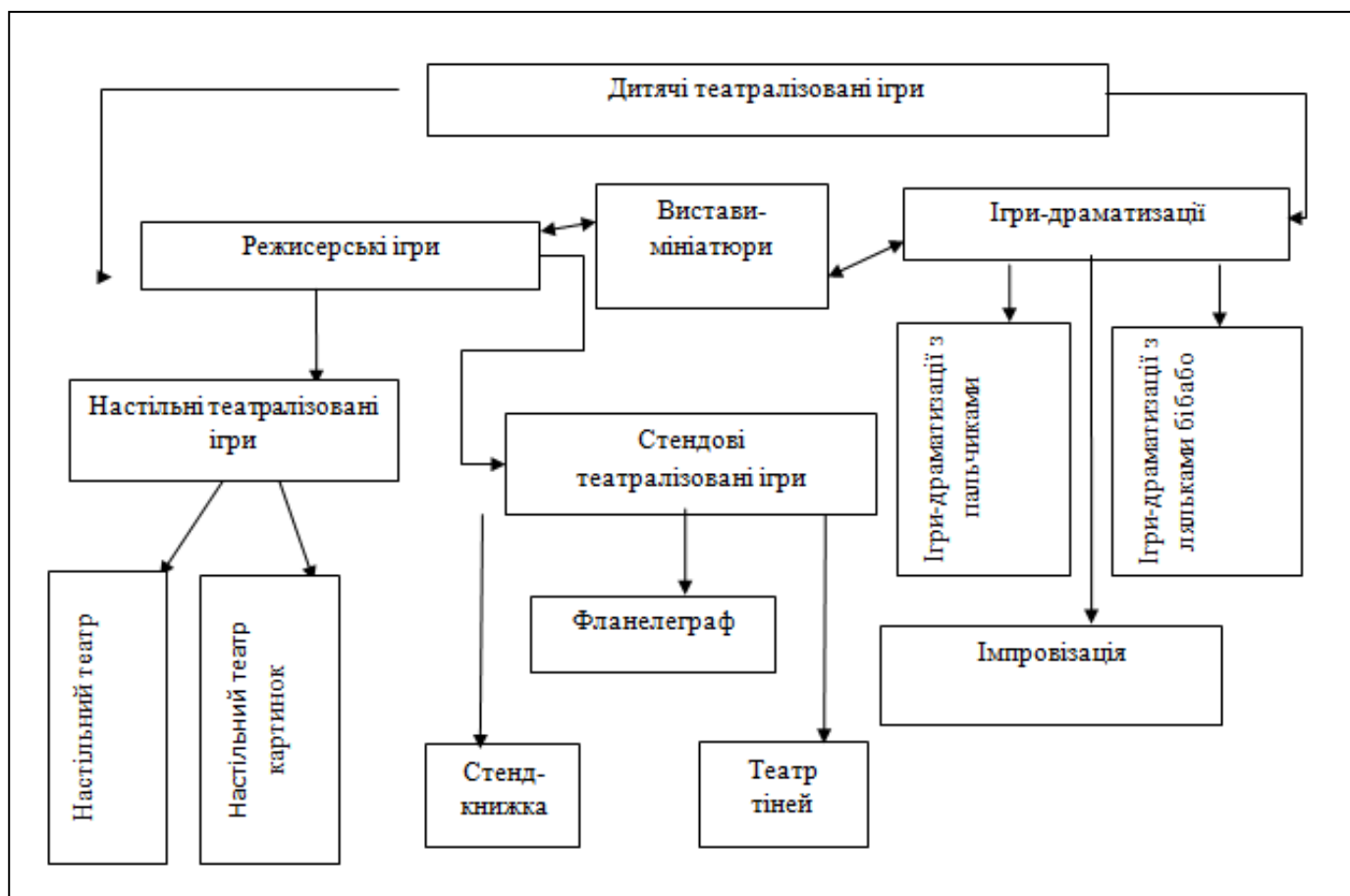
У назвах “дія”, “акт”, уже закладена дія, то щоб виконати мету, треба просто діяти, грати, навіть у кожному відрізьку спектаклю усвідомлювати, що грати, що творити. Навчити цьому дитину – прерогатива вчителя, режисера з розумінням життя, і завжди по-особливому, тільки по-своєму, який пам’ятає, що завжди має справу з маленькими дітьми, які ще нічого не вміють, крім того, що відверто заражатися тим, що безкрайньо весело або сумно, або просто страшно, чи привабливо, але ніяк не одноманітно, нудно, “як завжди”, “як потрібно” [45].

Синтез гри актора з ігровою діяльністю дітей в умовах театралізації може відбутися в тому випадку, якщо буде дотриманий головний принцип дитячої гри – авторська позиція учасників ігрової дії як “акторів”, так і “глядачів”. Розігруючи різні життєві, навчальні ситуації, дитина знаходить умови для виявлення своїх здібностей та життєвої активності.

Основою театралізованої діяльності є театралізована гра. Розрізняючи театралізовані ігри, ми спираємося на класифікацію театралізованих ігор Л.Артемової [13, с. 5]. Театралізовані ігри розрізняються відповідно до провідних засобів емоційної виразності і поділяються на дві групи: режисерські ігри та ігри-драматизації (табл. 1.1).

До “режисерських” ігор відносяться настільний тіньовий театр, театр на фланелеграфі. У “режисерських” іграх дитина говорить, виконує різноманітні дії за ляльку. При цьому дитина діє і за ляльку, і за себе, направляючи всі дії. Діти “вчать” ляльок тіньового, лялькового, пальчикового театру “діяти” відповідно до тієї ролі, яку вони взяли на себе, надаючи їм літературних й уявних ознак.

Класифікація дитячих театралізованих ігор

Персонаж відтворюється у його типових діях; для дитини суттєвий не тільки зміст дії його персонажу, але й якість її виконання [13]. Дитина виступає “режисером” по відношенню до ляльки. Ще не вміючи оцінювати власну творчість, школяр оцінює “дії” ляльки, тим самим поступово розвиває самооцінку. Однією з умов, що забезпечують розвиток ігрової діяльності, є наявність ігрового матеріалу: дидактичні іграшки, ляльки, настільні ігри, м’які іграшки, ігрові атрибути, елементи костюмів, атрибути для тіньового, пальчикового, лялькового театру. Лялька сама “організовує” емоційне ставлення дитини ще до спектаклю, до конфлікту [228, с. 33].

Дуже близькими до “режисерських” ігор є “ігри-драматизації”, в яких ролі виконують не ляльки, а учні. У таких іграх діти вчаться діяти за планом,

композиційним задумом, використовуючи сюжети казок, оповідань, вносячи елементи творчості, застосовуючи костюми й атрибути. “Гра-драматизація” – це гра з характерними для естетичної діяльності моментами впливу на інших учнів, глядачів. Завдяки настрою в грі-драматизації дитина вчить передавати власне ставлення до зображуваних подій.

“Дидактичні” ігри також є ігровою формою навчання, де одночасно діють дві основи: навчальна, пізнавальна та ігрова, цікава. У дидактичній грі пізнавальні завдання порушуються непрямо, учні оволодівають знаннями граючи. Для дидактичних ігор діти, педагоги, батьки виготовляють обладнання, що є запорукою розв’язання дидактичних завдань.

Театралізовані ігри відрізняються від дидактичних ігор. Усі театралізовані ігри є дидактичними іграми (хоча дидактичні ігри не обов’язково є театралізованими). “Театралізовані ігри” – дидактичні ігри, але вони ширші за змістом, тому що:

1) Окрім суто дидактичних цілей вміщують акцент на виховному змісті і спрямовуються, передусім, на формування естетичної культури молодших школярів;

2) Завжди використовуються сценічні засоби, на відміну від ігор дидактичних, для яких це не є обов’язковим.

Разом з тим, театралізована діяльність молодших школярів має свою специфіку. “Робота на глядача” (на відміну від гри) призводить до виникнення у дітей почуття стороннього глядача, критика. Брати участь у театралізованому дійстві, коли є глядачі, – зовсім інше, а це означає, що здійснене перевтілення повинно відповідати іншим законам і що змушує розвивати рефлексію, а для “критика”, тим самим, стимулюється формування естетичної оцінки.

Театралізована діяльність є передумовою творчої ініціативи, творчої активності, розвитку індивідуальних нахилів і здібностей учнів. У процесі театралізованої діяльності відбувається педагогічне спілкування – взаємодія інтелектів, почуттів, волі вчителя і учнів та учнів між собою. Чим краще вони

розуміють одне одного, тим продуктивніше їх діалог та уладнані дії, тим стійкіші особистісні контакти і тим менше деформуються під дією різних факторів. В.В. Вульф наголошувала, що підготовка навіть невеличкої сценки “вимагає не тільки оволодіння учнями основами сценічної грамоти, але й копіткої, наполегливої праці окремих учасників усього колективу” [45, с. 17].

При цьому, особлива увага приділяється набуттю навичок мовлення, оскільки мовлення є головним засобом театралізованої діяльності та основою і засобом спілкування загалом. "За допомогою мови культура породжує індивідуальну свідомість" [48, Т.2], діючи з речами, наслідуючи дорослого, спілкуючись дитина освоює власне культуру [33].

Найбільші можливості для ігрової діяльності закладені у позаурочній роботі, де діти можуть обирати ігри та заняття за інтересами. Головна мета сумісної діяльності – надати можливість дітям для “*колективних переживань, створити радісний настрій*” [168, с. 3].

Театралізована діяльність, заглиблюючи дітей у світ фантазії, уявлень, сприяє зближенню дітей, розкриттю їх внутрішнього світу, формуванню образного мислення, наближує до набуття знань не тільки через розум, але й через почуття, емоції, переживання.

Зміст занять театралізованої діяльності містить:

- перегляд лялькових вистав і бесіди до них;
- робота на фланелеграфі;
- робота у театрі тіней;
- ігри-драматизації;
- підготовку та розігрування різноманітних казок та інсценізацій;
- складання діалогів героїв;
- вправи на виразність виконання (вербальної та невербальної);
- складання плану послідовності дій “кадри діафільму”;
- деякі вправи етичної та естетичної поведінки;
- вправи на розвиток соціально-емоційної сфери учнів.

Таким чином, театралізована діяльність відбувається в урочній та позаурочній діяльності. В урочній – на уроках мистецьких та немистецьких. На уроках мистецького циклу молодші школярі розвивають *інтерес*, "оволодівають" *сприйманням*, усіма художніми здібностями, вміннями *оцінювати* мистецтво. На уроках немистецького напрямку, на основі розвитку акторських засобів – пластики, культури мовлення, основ спілкування “з приводу” будь-якої інформації, мовленнєвих навичок відбувається (поглиблюється) естетичне “переживання” немистецької інформації з конкретної сфери знань.

У позаурочній діяльності зміст театралізованої діяльності, по-перше, співпадає з сутністю театралізованої діяльності, яка відбувається в урочній діяльності, по-друге, театральні засоби використовуються у “нетеатральних”, “немистецьких” заходах (спортивних святах, літературних, мовних вечорах, КВК, математичних вікторинах, екскурсіях у природу тощо). Зміст і структуру театралізованої діяльності показано на рис. 6.

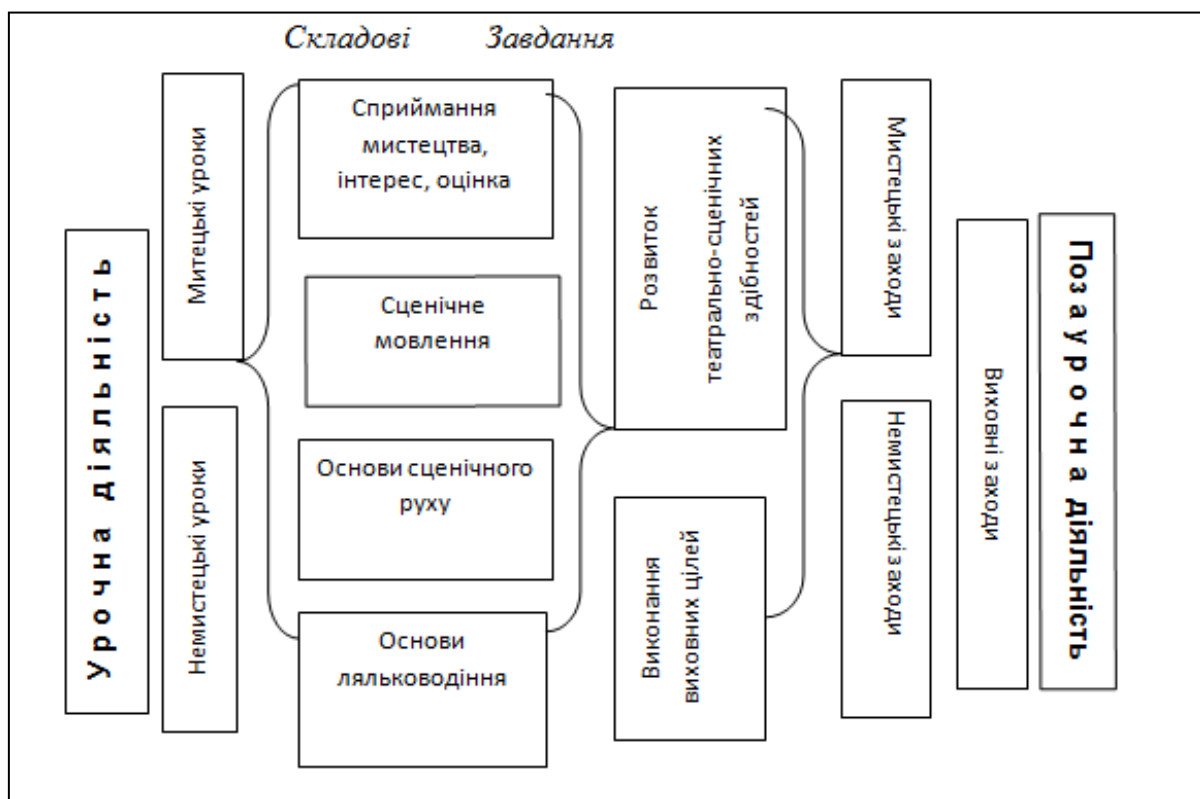

Рис. 6. Структура і зміст дитячої театралізованої діяльності

Театралізована діяльність, як в урочний, так і в позаурочний час, виховує інтереси, смаки, здатність до творчої діяльності, яка необхідна для навчального процесу і є шляхом формування естетичної культури молодших школярів.

Ефективність формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності, зрозуміло, зумовлено:

- змістом естетичної культури;
- змістом, завданнями, метою театралізованої діяльності;
- об'єктивними вимогами до формування естетичної культури молодших школярів.

“Складниками” (домінантами) естетичної культури молодших школярів щодо театралізованої діяльності є аспекти:

- *емоційно-мотиваційний*, до якого входять сприймання та інтерес до мистецтва театру, результатів власної театралізованої діяльності та театралізованої діяльності однолітків на уроках мистецького, немистецького циклів та в позаурочній діяльності;

- *когнітивний*, який вміщує знання, уявлення про мистецтво театру, театральні засоби, оцінку творів мистецтва, власної театралізованої діяльності, театралізованої діяльності інших;

- *діяльнісний*, який включає володіння засобами сценічної виразності (театралізованою діяльністю) у мистецькій, немистецькій сферах та позаурочній роботі.

Охарактеризуємо коротко кожен аспект.

Як показують спостереження, діти молодшого шкільного віку виявляють здатність *естетично сприймати* театральне мистецтво. Вчені стверджують, що перед дитиною постає ряд завдань: слідкувати за розвитком подій, уважно вслуховуватись, що робиться на сцені, орієнтуватися у місці подій, бо пропущене важливе призводить до того, що дитина втрачає можливість відокремлювати головне від другорядного, не розуміє цілісно сюжет твору.

Перший етап естетичного сприйняття молодшими школярами пов'язаний зі спектаклем-казкою, бо це є врахуванням інтересів та вікових особливостей малюків до цього жанру. Для емоційного впливу на дитину, збудження почуттів, думок, учитель не просто читає вголос казки, п'єси, а й допомагає уявити чудодійну силу сценічного твору, істинну поезію великого мистецтва. Рівень естетичного впливу спектаклю залежить не тільки від цілеспрямованого підбору спектаклів, але й від попередньої підготовки до перегляду. Естетичне сприймання передбачає наявність добре розвинутого почуття мови, творчої уяви, уміння усвідомлювати закони художньої виразності [257].

Інтерес (потреба) до театру пов'язаний з естетичною, емоційною та пізнавальною функцією мистецтва. Саме у молодшому шкільному віці, використовуючи потяг дитини до театру, можна збудити інтерес до сценічного мистецтва [127, с. 6].

На ґрунті потреб індивіда виникає уява і тому щільно пов'язана з емоціями. С.М. Батракова визначає суттєвою роль емоційних переживань учнів у навчанні і вважає, що для педагогічної теорії та практики важливими є три аспекти, які в реальному процесі взаємопов'язані:

1. Вплив емоцій на пізнавальні процеси.
2. Вплив емоцій на формування світогляду, норм моральності учнів.
3. Вплив емоцій на розвиток пізнавальних інтересів і потреб школярів.

В.О. Сухомлинський, який багато років своєї наукової роботи присвятив дослідженню взаємозв'язків інтелектуального й емоційного в навчанні, дійшов висновку, що “без надійної емоційної основи неможливе не тільки успішне, але й взагалі нормальне навчання” [233, с. 540].

Досвід учених-практиків доводить, що наближення до мистецтва, особливо в молодшому шкільному віці, є одним з найбільш значущих чинників, необхідних для створення атмосфери взаєморозуміння й самопізнання у системі світобудови [257; 263; 264].

Вплив мистецтва на особистість зумовлюється об'єктивними та суб'єктивними причинами, здійснюється не в пасивному спогляданні творів мистецтва, а у свідомому сприйманні і контакті з ними [175]. Сфера діяльності, насиченості почуттями керується мозком людини, тому активність у діяльності є наслідком активізації емоцій та мислення. Мистецтво – школа виховання почуттів. Емоційна сила образів робить його особливо цінним засобом і методом пізнання, чуттєво відображена ідея глибше проникає у свідомість, легше сприймається людиною, оскільки мистецтво несе в собі інформацію особливого гатунку – духовну, досвід почуттів і переживань [130, с. 25]. За своїм змістом мистецтво відображає особистісне життя людства. К.Станіславський вбачав у сценічному мистецтві художньо узагальнене відображення дійсності, правдиве відтворення життєвих явищ і ситуацій. Учні мають отримати знання і уявлення про театр, різні його види, усвідомити, що саме складає синтез театру.

В.О. Сухомлинський відмічав, що переживання дитиною почуття краси прокладає стежинку до його серця. Насолода від прекрасного у процесі споглядання або творчості може перейти у стійку потребу до естетичної діяльності, яка активізує й інші види діяльності – практичну, пізнавальну, моральну, стимулює вдосконалення необхідних для цього знань, здібностей, навичок, умінь [233, с. 11].

У результаті сприймання творів мистецтва в молодших школярів формується власне уявлення про естетичну інформацію, що передається за їхньої допомоги й наступне усвідомлення та осмислення якої веде до виникнення індивідуальної художньої картини світу, формування естетичних смаків, виробленню естетичної оцінки.

Керуючи процесом сприймання, педагоги надають особливої уваги виробленню *естетичної оцінки*. Оцінювання дітьми творів мистецтва та сценічної творчості полягають у тому, що дитина відходить від безпосередньої чуттєво-емоційної реакції і наближається до її можливого для даного віку

осмислення. Естетичні оцінки даної вікової категорії становлять єдність “раціо” й “емоціо”, носять цілісний, асоціативно-образний характер у сполученні з логічною аргументованістю й доказовістю. Насолода красивими речами стає метою, естетичною потребою, породжує активно-дійове ставлення до навколишнього світу та за допомогою емоцій вольовий, діяльнісний момент. Формою реалізації потреби в естетичній насолоді є художня творчість і мистецтво [276, с. 32].

Дітям близька наочність та конкретність образів, людських стосунків і вчинків. Міцний емоційний вплив спектаклю породжує стан духової піднесеності. Мистецтво виводить дитину за коло повсякденних вражень, надає можливість переживати найвищі почуття, стати безпосереднім творцем Добра, Краси, Справедливості [127, с. 6]. Молодшим школярам притаманна моральна оцінка, яка виражає загальне ставлення до образу, може бути диференційована, уточнена в процесі вивчення сприймання. Точність і багатогранність моральної оцінки на даному етапі естетичного розвитку включає в себе й якісну сторону виконання, є показником естетичного впливу спектаклю [127, с. 52].

Якщо мистецтво театру є “важливою частиною життя” і потрібно за його допомоги навчити школярів “ясніше мислити та глибше відчувати”, то спектакль, вважає М.П. Стуль, має стати важливою подією в їхньому житті. Він повинен бути захоплюючим, викликати інтереси, виховувати – формувати моральні ідеали та естетичні смаки [228, с. 10].

У 6-10 річному віці закладаються творчі здібності. Розвиток творчості відбувається за умов позитивного інтересу до діяльності. Театралізована діяльність сприяє розвитку такого інтересу. Якщо дитина здатна і готова до театралізованої діяльності (технічно та психологічно), то вона спроможна до самостійних пошукових дій пізнавального плану, до розв’язання проблемних ситуацій на відповідному інтелектуальному та культурному рівню щодо індивідуально наявного художнього досвіду.

Л.С. Виготському належить думка про те, що навчити творчому акту мистецтва неможливо, але це зовсім не означає, що вихователь не в змозі сприяти його утворенню й появі. Через свідомість ми проникаємо в несвідоме, можемо певним чином так зорганізувати свідомі процеси, щоб через них викликати процеси несвідомі [48, с. 327]. Саме ці думки Л.С. Виготського всім своїм педагогічним і науковим досвідом стверджував К.С. Станіславський, видатний театральний режисер і педагог, яким закладені теоретичні та психологічні основи для розв'язання актуальних проблем естетичного виховання засобами театального мистецтва. Наукова думка у низці випадків не може тепер обійтися без уважного вивчення висловлювань і відкриттів К.С.Станіславського, що містять п'ять принципів, які уможливають процес формування естетичної культури школярів у процесі театралізованої діяльності: принцип життєвої правди; принцип ідейної спрямованості: вчення про “надзавдання”; принцип дії – підґрунтя переживання й матеріалу для творчості; принцип органічності творчості; принцип творчого перевтілення “в образ” [224, с. 52].

Основою стосовно акторської творчості є принцип перевтілення, який відбувається емоційно. Видатний вітчизняний психолог О.М. Леонт'єв визначає емоції й почуття дитини як особливий клас психічних переживань. Взаємодіючи й взаємопроникаючи, ці здатності зумовлюють виразність і переконливість трансльованого навчального матеріалу [144].

К.С. Станіславський у праці “Робота актора над собою” наголошував й на важливості уяви в професії актора, що також є основою володіння способами театралізованої діяльності. Уяву він розумів як внутрішню активність, органічний елемент сценічної дії. Перебуваючи на сцені, актор постійно доповнює довколишню обстановку відтворенням чуттєвих вражень, отриманих раніше, – зорових, слухових та ін. Видатний режисер особливо виокремлював роль зорових уявлень, які він називав “баченнями внутрішнього зору” [224, с. 18], а розглядаючи природу сценічної творчості, виокремлював послідовні

процеси: волю, шукання, переживання, втілення, злиття, вплив [225, с. 19]. Розглядаючи це питання стосовно нашої вікової категорії учнів, дотримуємося думки, що “шестирічна дитина у своїй уяві може створювати найрізноманітніші ситуації, в яких вона виявляє себе у найчудовіших своїх проявах. Формуючись у грі, уява переходить і в інші різновиди діяльності. Причому деякі діти зорієнтовані на відтворення реальної дійсності, інші – на створення фантастичних образів та ситуацій” [179, с. 18]. Ю.О. Полуянов зазначає, що “потреба у розвитку уяви як загальної та об’єктивно необхідної людині здатності найповніше може пояснити прагнення дітей до мистецького самовияву” [196, с. 67].

Театралізоване дійство тренує творчу уяву глядача, залучає його бути активним споживачем мистецтва, співавтором театру, спроможним переживати – домалювати, доказати, домовити, підхопити фантазії творців спектаклю та понести його з собою в життя, щоб продовжити по-своєму [164, с. 39]. У дійсності переживання є повнокровним психічним фактом у всій повноті його багатобічного існування, що включає всі сторони психіки і виражає в певному заломленні повноту індивідуального буття суб’єкта, що пізнає, а не тільки пізнавальний зміст зображувального об’єкта. Існує інший погляд на переживання як явище свідоме, яке уявляється переважно як пізнавальне, інтелектуальне утворення. Цей погляд, який зводив переживання як реальний психічний фактор до його самовідображення у свідомості, відображає вплив означеного процесу на художньо-творчу діяльність дитини, на гру [210, с. 67-68]. Естетичне переживання, яке захоплює дитину, коли вона грає “театр” або дивиться спектакль, малює вітальну листівку до театру, свій настрій, розповідає про власне, чуже творче відкриття – все це важливо для становлення її людських якостей [228, с. 71].

Саме у грі діти пізнають світ і себе у цьому світі. К.Роджерсом розроблено гуманістичний принцип “приймати дитину такою, яка вона є” [184], що становить цінність для нашого дослідження. Здатність спрямовувати свою

поведінку розвивається мимохідь, коли встановлюються позитивні та негативні зв'язки зі світом соціальних цінностей. У формуванні “Я – концепції” вирішальну роль відіграє спілкування з вихователем, який цінує, співпереживає, розуміє унікальність, не роблячи репресивних заходів. Якщо вихователь схвалює думки, емоції, почуття та дії, які відповідають його власним, то дитина буде приховувати свої істинні переживання, демонструючи лише те, що заохочується. У результаті дитина матиме розлад між тим, що є вона і що вимагають від неї. Тільки сприймання дитини такою, якою вона є, наближує “реальне Я” та “ідеальне Я”, робить його результативним. “Ідеальне Я” – відповідність поведінки дитини до його соціальних норм. Корекція “Я – концепції” відбувається завдяки механізмів внутрішніх особистих механізмів саморегуляції [184, с. 46].

Загалом формування естетичної культури відкриває можливості гармонійного поєднання у культурі користі та краси, знання та естетичного прагнення, утвердження прекрасного в людині, природі, речах, творчій діяльності, мистецтві [105, с. 82].

Отже, в основу естетичної культури молодших школярів покладено єдність емоційної сфери та сукупність естетичних і художніх уявлень, знань, умінь слухати, сприймати, оцінювати, смакувати, опановуючи власну творчість, які стають визначальною характеристикою їх гармонійного загального розвитку. До системи уявлень відносимо сукупність мистецьких, художніх даних (мова, мовлення, пластика, естетика характерів, навички комунікації, міжособистісне спілкування) про сутність прекрасного і потворного, високого і низького, трагічного і комічного. Обов'язковим складником естетичної культури молодших школярів є емоційна забарвленість навчання і виховання елементами захоплення, радісного переживання нового творчого відкриття, зацікавленого до нього ставлення, залучання до творчої скарбниці мистецтва.

Є всі підстави говорити про багатофункціональність театралізованої діяльності в молодшому шкільному віці й бачити як самоцінність її, так і

прикладне значення. Самоцінність пов'язана із прилученням дітей через різні види театралізованої діяльності (драматизацію, інсценування й т.п.) до театрального мистецтва, різних його жанрів з формуванням театральної грамотності, ерудиції, естетичної культури.

Отже, виокремлені чинники формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності можуть бути покладені в основу розробки її критеріїв і показників.

Вивчення праць видатних учених-педагогів дозволили зробити висновки про те, що вирішуючи проблему формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності, вони ставили в центр своєї уваги естетичне виховання як формування ставлення людини до світу, мистецьких цінностей. Оскільки, будь-яка культура, в тому числі й естетична, починається з творчості, то залучення дитини до театралізованої діяльності є засобом формування її естетичної культури.

Ми розглянули варіанти естетичного ставлення до мистецтва, орієнтації в світі мистецтва та сприймання твору мистецтва в єдності, яка становить об'єднання їхніх засадових принципів у "знятому" вигляді. З цієї позиції можна говорити про комплексний підхід до проблеми формування естетичної культури молодших школярів у процесі театралізованої діяльності.

Розглядаючи стан театралізованої діяльності у шкільних та позашкільних закладах освіти, маємо констатувати, що в загальноосвітніх закладах робота зводиться саме до ознайомлення з театром, до сприймання театрального мистецтва, накопичення театральних знань і вражень. Позашкільні заклади формують особистість засобами театралізованої діяльності в гуртковій роботі, але потреба в широкому впровадженні активних форм і методів формування естетичної культури у процесі театралізованої діяльності в сучасних умовах реформування, профілізації освіти залишається надзвичайно гострою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности / Т. Г. Аболина. – К. : Лыбидь, 1992. – 192 с.
2. Аболина Т. Г., Миропольская Н. Е. Эстетическое воспитание в школе / Т. Г. Аболина, Н. Е. Миропольская. – К. : Высшая школа, 1987. – 95 с.
3. Абрамян В. Ц. Театральная педагогика / В. Ц. Абрамян. – К. : Либра, 1996. – 224 с.
4. Алянский Ю. Л. Азбука театра : 50 маленьких рассказов о театре / Ю. Л. Алянский. – Л. : Детская литература, 1990. – 158 с.
5. Амонашвили Ш. А. В школу – с шести лет / Ш. А. Амонашвили. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
6. Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания / Б. Г. Ананьев. – М. : АПН РСФСР, 1960. – 486 с.
7. Аникеева Н. П. Воспитание игрой : книга для учителя / Н. П. Аникеева. – М. : Просвещение, 1987. – 143 с.
8. Аничкин С. А. Эстетическое воспитание младших школьников / С. А. Аничкин. – Свердловск, 1967. – 179 с.
9. Анищенко Н. В. Формирование художественного восприятия младших школьников средствами комплексного взаимодействия искусств : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / Анищенко Наталья Васильевна. – Киев : КГУ им. Т. Шевченка, 1993. – 200 с.
10. Арбузов А. К. Служенье муз не терпит суеты : Всесоюзная конференция работы театров, драматургов и театральных критиков / А. К. Арбузов // Театр. – 1988. – № 5. – С. 87-88.
11. Арончик И. Л. Искусство эстетического воспитания личности в условиях развитого социализма : дис. ...д-ра филос. н: 13.00.01 / Арончик Ирина Леонидовна. – М., 1984. – 13 с.

12. Артемов Е. С., Чинаева О. П. Некоторые теоретические и практические проблемы эстетического воспитания / Е. С. Артемов, О. П. Чинаева // Вопросы философии. – 1987. – 137 с.
13. Артемова Л.В. “Театр і гра”. Вдома, у дитячому садку, в школі : пер. з рос. – 2-ге вид. / Л. В. Артемова. – К. : Томірс, 2002. – 291 с.
14. Аристотель. Метафизика // Сочинения : В 4-х т. / Аристотель – М. : Педагогика, 1976. – Т. 1. – С. 43 – 382.
15. Афанасьев А. И. О предметах преподавания в начальных классах / А. И. Афанасьев // Русская школа. – 1993. – № 1. – С. 8.
16. Бабич Н. Д. Основы культуры мовлення : навч. посібник студентів унів. / Н. Д. Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
17. Баблер В. С. Мышление как творчество : введение в логику мыслительного диалога В. С. Баблер. – М. : Политиздат, 1975. – 399 с.
18. Бакушинский А. В. Художественное творчество и воспитание / А. В. Бакушинский. – М. : Новая Москва, 1925. – 240 с.
19. Барахтян М. Театральне дійство. Психолого-педагогічні основи підготовки і проведення / М. Барахтян // Освіта. – 2004. – №10. – (Театральна педагогіка).
20. Барвінок І. В. Формування музично-естетичної культури молодших школярів в умовах культурно-дозвілєвої діяльності. – Автореф. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Ирина Барвінок – К., 2000. – 19 с.
21. Бахтин Н. Н. Театр и его роль в воспитании : в помощь семье и школе / Н. Н. Бахтин. – М. : Польза, 1991. – С. 11-16.
22. Бахтин Н. Н. Эстетика творчества / Н. Н. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
23. Бегак Б. А. Воспитание искусством : для учителей начальных классов / Б. А. Бегак. – М. : Просвещение, 1981. – 94 с.
24. Белоконева Т. Играем с куклой : фольклорный театр / Т. Белоконева // Музыка в школе. – 1990. – №1. – С. 53.

25. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
26. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 1. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч. -метод. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
27. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. Кн. 2. Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади : навч. -метод. посібник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
28. Борев Ю. Б. Эстетика / Ю. Б. Борев. – М. : Политиздат, 1988. – 496 с.
29. Бояджиев Г. Н. Душа театра / Г. Н. Бояджиев. – К. : Мистецтво, 1983. – 272 с.
30. Бронников А. А. Театральные световые эффекты / А. А. Бронников. – М. : Мистецтво, 1962.
31. Буров А. Г. Режиссура и педагогика / А. Г. Буров. – М. : Сов. Россия, 1987. – 160 с.
32. Будянський В. І. Шкільний театр : навч. посібник / В. І. Будянський. – Суми. : ВАТ “СОД”, “Козацький вал”, 2002. – 182 с.
33. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности / П. Вайнцвайг. – М. : Прогресс, 1990. – 192 с.
34. Вахтангов Е. Б. Евгений Вахтангов : сборник / Е. Б. Вахтангов. – М. : Искусство, 1984. – 571с.
35. Ващенко О.М., Кудикіна Н.В., Люріна Т.І., Романенко Л.В. Рухливі ігри в початковій школі : навч. -метод. посібник / О. М. Ващенко [та ін.]. – К. : Навчальна книга, 2002. – 80 с.
36. Вейс Р.В. Студия художественного слова : образовательная программа / Р. В. Вейс // Я вхожу в мир искусств : Поэтический театр. – 2002. – № 3. – С. 3-21.

37. Верховинець В. М. Весняночка : ігри з піснями для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. – 5-е вид. / В. М. Верховинець. – К. : Музична Україна, 1989. – 342 с.
38. Ветлугина Н. А. Художественное творчество и ребенок / Н. А. Ветлугина. – М. : Педагогика, 1968. – 270 с.
39. В кукольном театре /сост. Л. С. Новогрудский. – М. : Сов. Россия, 1988. – 191 с.
40. Витковская Н. С. Формирование эстетической культуры младших школьников / Н. С. Витковская [и др.]. – Киев. : Рад. школа, 1985. – 134 с.
41. Витковская Н. С. Формирование эстетической культуры младших школьников / Н. С. Витковская [и др.]. – К. : Рад. школа, 1980. – 151 с.
42. Виховання школярів засобами театрального мистецтва : метод. рекомендації на допомогу педагогам шкіл, виклад. педучилищ / В. В.Неволов (укладач) ; Інститут змісту і методів навчання. – К. :ІЗМН, 1996, – 20 с.
43. Виховання естетичної культури школярів : навч. посібник / І. А.Зязюн, Н. Є.Миропольська, Л.О.Хлебнікова [та ін.]. – К. : ІЗМН, 1998. – 156 с.
44. Вопросы актуального мастерства и режиссуры : сб. научных работ / под ред. Б. Е. Захавы [и др.]. – М. : Наука, 1974. – 289 с.
45. Вульф В. В. Эстетическое воспитание во внеклассной работе / В. В. Вульф. – К. : Рад. школа, 1971. – 120 с.
46. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте : психологические очерки : книга для учителя. – 3 изд. – М.: Просвещение, 1991. – 99 с.
47. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский / под ред. В. В. Давыдова. – М. : Мысль, 1991. – 480 с.
48. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Искусство, 1986. – 573 с.

49. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М. :Изд-во АПН, 1960. – 500 с.
50. Генов Г. В. Теневой театр в клубе / Г. В. Генов. – М. : Профиздат, 1958. – 83 с.
51. Гладишева А. О. Сценічна мова: основні поняття та їх тлумачення: навч. посібник / А. О. Гладишева. – К. : КДУ ім. К.Карпенка-Карого, 2003. – 92с.
52. Гольцов А. Грим без прикрас: студия, учебный класс / А. Гольцов // Клуб и художественная самодеятельность. – 1983. – № 9. – С. 28-30.
53. Гончаренко С. У. Методика як наука / С. У. Гончаренко.– Хмельницький : ХГПК, 2000. – 30 с.
54. Гончарук А. В. Программы факультативного курса / А. В. Гончарук // В мире зрелищных искусств. – 1998. – № № 3 ; 4 – С. 86-109 ; С. 90-99.
55. Горобець Н. М. Формування естетичних почуттів у молодших школярів засобами мистецтва / Н. М. Горобець // Рідна школа. – 1999. – № 11. – С. 46-49.
56. Гризоголазова Т. И. Формирование нравственного опыта младших школьников средствами музыкальной сказки: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Т. И. Гризоголазова. – Киев, 1994. – 13 с.
57. Губаренко І. Дискусія Леся Курбаса : На межі тисячоліть / І. Губаренко // Кіно – театр. –2001. – № 6. – С. 34-35.
58. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття) // Шкільний світ. – 2001. – № 1.
59. Дем’янчук О. Н. Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів: навч.-метод. посібник / О. Н. Дем’янчук. – К.: ІЗМН, 1997. – 63 с.
60. Державний стандарт початкової загальної освіти. Освітня галузь “Мистецтво” // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 52-54.

61. Джикия Л. Л. Эстетическое воспитание в младших классах школы. Искусство на основе творческой активности ребёнка: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Л. Л. Джикия. – Тбилиси, 1982. – 347 с.
62. Джибладзе Г. Принцип эстетического воспитания / Г. Джибладзе. – Тбилиси, 1971. – 29 с.
63. Джола Д. М., Щербо А. Б. Теорія і методика естетичного виховання школярів: навч.-метод. посібник / Д. М. Джола, А. Б. Щербо. – К. : ІЗМН, 1998. – 390 с.
64. Дмитриева Н. А. Вопросы эстетического воспитания / Н. А. Дмитриева. – М. : Искусство, 1956.
65. Дубина Л. Викладання мистецьких дисциплін з елементами театральної педагогіки / Л. Дубина // Мистецтво і освіта. – 2001. – №4. – С. 25-38.
66. Дубинський І. М. Театр ручних тіней / І. М. Дубинський // Початкова школа. – 2001. – № 2. – С. 36.
67. Духовская Е. В свете Волшебной лампы / Е. Духовская // Искусство. – 2004. – №8. – С. 6.
68. Егоров А. Г. Эстетическое воспитание подростков во внеурочное время / А. Г. Егоров. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1978. – 197 с.
69. Естетичне виховання: довідник. – К.: Рад. школа, 1982. – 92 с.
70. Естетика : навч. посібник / ред. В. О. Лозовий. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 208 с.
71. Ершова А., Гутина О. Театральная культура в школьной педагогике / А. Ершова, О. Гутина // Народное образование. – 1995. – №89. – С. 91-96.
72. Ершова А. П. Влияние актерского творчества на всестороннее развитие личности школьника / А. П. Ершова // Нравственно-эстетическое воспитание школьников средствами театра / Ю.И. Рубина [и др.]. – М.: Просвещение, 1984. – С. 25-32.

73. Закон України “Про загальну середню освіту” // Інформаційний збірник МОНУ України. – 1999. – №15.
74. Завадский Ю. А. Об искусстве театра / Ю. А. Завадский. – М. : ВТО, 1965. – 336 с.
75. Занков Л. В. Избранные педагогические труды / Л. В. Занков. – М. : Новая школа, 1996. – 432 с.
77. Заславский Г. Бумажная драматургия, авангард, арьергард или андеграунд современного театра? / Г. Заславский // Знамя. – 1999. – №12. – С. 195-201.
78. Захава Б. Е. Мастерство актера и режиссера : учеб. пособие / Б. Е. Захава. – М. : Просвещение, 1978. – 334 с.
79. Зингерман Б. Заметки о Станиславском / Б. Зингерман // Театр. – 1987. – №11. – С. 31-37.
80. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії : навч. посібник для учителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навч. закладів / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. – К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
81. Зязюн І. А. Предмет теорії естетичного виховання / І. А. Зязюн // Етика і естетика : міжвуз. наук. зб. – Вип. 5. – С. 54-61
82. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М. : Просвещение, 1980. – 680 с.
83. Из лекции К.С. Станиславского по системе, прочитанной в художественном театре 1 декабря 1919 года // Театр. – 1987. – №11. – С. 44.
84. Ильенков Э. В. Об эстетической природе фантазии / Э. В. Ильенков // Вопросы эстетики. – 1964. – Вып. 6. – С. 40-46.
85. Ильин Е. П. Искусство общения / Е. П. Ильин. – М. : Просвещение, 1982. – 55 с.
86. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб : Питер, 2000. – 480 с.

87. Импровизация и метод действенного анализа / сост. И. Ю. Промптова.
–
М. : Сов. Россия, 1986. – 80 с.
88. Искусство в жизни детей: опыт художественных занятий с младшими школьниками / А. П. Ершова, Е. А. Захарова, Т. Т. Пеня [и др.]. – М. : Просвещение, 1991. – 128 с.
89. Искусство и школа: книга для учителя / сост. А. К. Василевский. – М. : Просвещение, 1981. – 288 с.
90. Исследование художественных интересов школьников / под ред. Е. В. Квятковского. – М. : Педагогіка, 1974. – 160 с.
91. Каган М. С. О воспитании как специфической социальной деятельности и о роли искусства в нем / М. С. Каган // Педагогика искусства и школа. – 1982. – С.11-21.
92. Каган М. С. Социальные функции искусства / М. С. Каган. – Л. : Знание, 1978. – 34 с.
93. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1996. – 416 с.
94. Каган М. С. Человеческая деятельность / М. С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
95. Калініна Е. Підготовка до проведення лялькових вистав силами молодших школярів / Е. Калініна // Початкова школа. – 2003. – № 2. – С. 26-39.
96. Кнебель М. О. Слово о творчестве актера / М. О. Кнебель. – М.: Искусство, 1954. – 152 с.
97. Кан-Калик В. А. Педагогическая деятельность как творческий процесс / В. А. Кан-Калик. – Грозный : Чеч.-инг. кн. изд-во, 1976. – 64 с.
98. Капська А. И. Методика підготовки художнього твору до виконання / А. И. Капська. – К. : КДПУ, 1988. – 77 с.
99. Капська А. И. Мистецтво живого слова / А. И. Капська // Програми для гуртків, секцій, об'єднань. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 167-190.

100. Киричук О. В., Коротов В. М. Воспитывающее обучение / О.В. Киричук, В. М. Коротов. – К. : Рад. школа, 1986. – 95 с.
101. Кичук Н. В. От творчества учителя к творчеству ученика / Н. В. Кичук. – Измаил : ИГПИ, 1992. – 96 с.
102. Кияновский А., Санько С. Вас приглашают в школьный театр: примерная программа уроков театра для младших школьников 3-4 классов / А. Кияновський, С. Санько // БВПШ. – 2004. – №3. – С. 1-41.
103. Клековкін О. Десять тез про сакральний театр Леся Курбаса / О. Клековкін // Кіно – театр. – 2001. – №6. – С. 36-38.
104. Кнебель М. И. О действенном анализе театра и роли: в помощь театральной самодеятельности / М. И. Кнебель. – М. : Искусство, 1961. – 131 с.
105. Коваль Л. Г. Виховання почуття прекрасного / Л. Г. Коваль. – К. : Рад. школа, 1983. – 120 с.
106. Ковалев А. Г., Мясищев В. Н. Психологические особенности человека. Способности / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – Л. : ЛГУ, 1960. – Т. 2. – 304 с.
107. Ковтун В. Ф., Цыганов О. В. Максимум выразительности / В. Ф. Ковтун, О. В. Цыганов. – М. : Сов. Россия, 1972. – 80 с.
108. Коган В. З. Понятие „активность личности” как категория социальной психологии / В. З. Коган // Некоторые проблемы личности. – М. : Педагогика, 1971. – 130 с.
109. Коган Л. Н. Художественный вкус / Л. Н. Коган. – М. : Мысль. – 1966. – 213 с.
110. Козюренко Ю. И. Звуковое оформление спектакля / Ю. И. Козюренко. – М. : Сов. Россия, 1972. – 112 с.
111. Козюренко Ю. И. Звукозапись в оформлении спектакля / Ю. И. Козюренко. – М. : Сов. Россия, 1973. – 72 с.
112. Козюренко Ю. И. Музыкальное оформление спектакля / Ю. И. Козюренко. – М. : Сов. Россия, 1979. – 128 с.

113. Комарова А. И. Эстетическая культура личности / А. И. Комарова. – К. : Вища школа, 1988. – 150 с.
114. Комаровська О. А. Театр і школа : виховують однодумці : книга для вчителя та батьків / О. А. Комаровська. – Ніжин : ТОВ “Аспект-Поліграф”, 2006. – 92 с.
115. Комаровская О. А. Эстетическое воспитание младших школьников средствами музыкально-театрального искусства : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / Комаровская Оксана Анатольевна. – Киев, 1992. – 203 с.
116. Коменський Я. А. Великая дидактика / Я. А. Коменский // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. – М. : Просвещение, 1982. – Т. 1. – С. 174-192.
117. Коменський Я. А. Законы хорошо организованной школы / Я. А. Коменский // Педагогическое наследие. – М. : Просвещение, 1987. – С. 118-290.
118. Коменський Я. А. Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2 – 140 с.
119. Кон И. С. Открытие „Я” / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1978. – 367 с.
120. Конвой В. Театральне мистецтво у нас – дуже любить кожний клас / В. Конвой // Початкова школа. – 2003. – № 2. – С. 49-51.
121. Кононко Е. Л. Чтобы личность состоялась / Е. Л. Кононко. – К. : Рад. школа, 1991. – 223 с.
122. Кононко Е. Л. Я сам / Е. Л. Кононко. – К. : Рад. школа, 1983. – 96 с.
123. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посібник для вищих навчальних закладів / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.
124. Концепція художньо-естетичного виховання // Директор школи. – 2005. – №4. – С. 3.
125. Коршунов А. М. Отражение, деятельность, познание / А. М. Коршунов. – М. : Политиздат, 1979. – 217 с.

126. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
127. Костюшко Г. О. Розвиток творчої активності молодших школярів засобами театральної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Костюшко Галина Олександрівна. – К., 1999. – 20 с.
128. Кох І. Е. Основи сценічного руху / І. Е. Кох. – К. : Мистецтво, 1966. – 105 с.
129. Кравець М.С., Семашко О.М., Піча В.М. Культурологія : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів I-III рівня акредитації / М. С. Кравець, О. М. Семашко, В. М. Піча [та ін.] / за заг. ред. В. М. Пічі. – Львів : Магнолія плюс, 2003. – 235 с.
130. Краткий справочник по эстетике : книга для учителя / под ред. М. Ф. Овсянникова. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
131. Кудін В. О. Мистецтво і духовний світ / В.О. Кудін. – К. : Рад. школа, 1983. – 97 с.
132. Кудін В. О. Естетика і творчість / В.О. Кудін. – К. : Мистецтво, 1973. – 154 с.
133. Кузнецова А. Кукольный театр : от простого к сложному / А. Кузнецова // Искусство в школе. – 1992. – № 2. – С. 37-41.
134. Кузнецова Т. Театр кукол : программное обучение детей : театр, где играют куклы / Т. Кузнецова // Я вхожу в мир искусства. – 1990. – №9 (99). – С. 85-97.
135. Кузякина Н. Воспитать ученика. О системе О. Курбаса / Н. Кузякина // Театр. – 1987. – № 9. – С. 34-35.
136. Культура. Ідеологія. Особистість : Метод. світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
137. Культура і творча активність людини. – К. : Либідь, 1992. – 128 с.

138. Курбас Л. С. Березіль: із творчої спадщини / Л.С. Курбас. – К. : Дніпро, 1988. – 518 с.
139. Курганов С. Ю. Ребенок и взрослый в учебном диалоге / С. Ю. Курганов. – М. : Просвещение, 1989. – 126 с.
140. Лабунская Г. В. Эстетическое воспитание в начальной школе / Г. В. Лабунская. – М. : АПН РСФСР, 1959. – 146 с.
141. Лармин О. В. Эстетический идеал и совершенство / О.В. Лармін. – М. : МГУ. – 1964.
142. Левчук Л. Т. Естетика: підручник / Л. Т. Левчук, Ф. Ю. Кучерюк, В. І.Панченко / за заг. ред. Л. Т. Левчук. – К. : Вища школа, 1997. – 399 с.
143. Левчук Л. Т. Психологія: історія, теорія, мистецька практика: навч. посібник для студентів вузів / Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 2002. – 255 с.
144. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Мысль, 1972. – 572 с.
145. Лещенко М. П. Сучасні зарубіжні концепції естетичного виховання / М. П. Лещенко // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2. – С. 171-178.
146. Лещенко М. П. Эстетическое воспитание учащихся начальных классов общеобразовательной школы Канады: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04 / Лещенко Мария Петровна. – К. : НИИ педагогики УССР, 1990. – 200 с.
147. Липский В. Н. Эстетическая культура и личность / В. Н. Липский. – М. : Знание, 1987. – 128 с.
148. Лихачев Б. Т. Эстетическое воспитание школьников / Б. Т. Лихачев. – К. : Знання, 1973. – 46 с.
149. Лихачев Б. Т. Теория эстетического воспитания школьников / Б. Т. Лихачев. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
150. Любимая Р.М. Взаимосвязь эстетического и нравственного воспитания в формировании общественной активности младшей школы : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Любимая Раиса Михайловна. – К. : ГДПШ ім. О.М.Горького, 1983. – 20 с.

151. Люріна Т. І. Деякі аспекти підготовки вчителя початкових класів до формування в учнів ціннісних орієнтирів / Т. І. Люріна // Підготовка вчителя початкової школи в умовах нової парадигми освіти: матеріали Міжнародної науково-методичної конференції 1-2 квітня 2004 р. / укл. Л. Л.Макаренко [та ін.]. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – С. 285-286.
152. Люріна Т. І. Українознавча освіта: сучасний досвід виховання молодших школярів / Т. І. Люріна // зб. наук. пр. науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Поліграфічний центр “Фомант”, 2005. – Т.7 . – С. 43-47.
153. Люріна Т. І. Наукові основи соціально-морального виховання особистості засобами опосередкованої комунікації / Т. І. Люріна // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди : науково-теоретичний часопис. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – С. 109-112.
154. Люрина Т. И. Национальный компонент содержания образования / Т. И. Люріна // Известия Академии педагогических и социальных наук : педагогические традиции народов. – Вып. 10. – М. : Изд-во НПО “Модэк”, 2006. – С. 291-294.
155. Люріна Т. І. Формування мовно-культурної особистості / Т. І. Люріна // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми // зб. наук. пр. / редкол.: І.А.Зязюн (голова) [та ін.]. – Київ-Вінниця, 2004. – С. 427-434.
156. Лысенкова С. Н. Когда легко учиться / С. Н. Лысенкова. – М. : Педагогика, 1981. – 144 с.
157. Львов Н. Грим и образ / Н. Львов. – М. : ВЦСПС, 1960. – 55 с.
158. Ляльки, яких наставляють згори: три банальних, але логічних запитання (Про ляльок Київського театру маріонеток) // Наука і суспільство. – 2004. – №№5,6. – С. 25-26.

159. Мазур Н. Пластична версія драм (Про Дніпродзержинський музично-драматичний театр) / Н. Мазур // Український театр. – 1991. – № 4. – С. 14-15,18.
160. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко. – К.: Рад. школа, 1990. – 366 с.
161. Макаренко А. С. Педагогічна поема / А.С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1973. – 640 с.
162. Максимов В. Гордон Крег / В. Максимов // Искусство. – № 11. – 2004. – С. 12-14.
163. Марцинковская Т. Д. Диагностика психофизического развития детей : пособие по практической психологии / Т. Д. Марцинковская. – М.: Знание, 1997. – 176 с.
164. Марченко Т. А. Театр воспитывает / Т. А. Марченко. – М. : Педагогика, 1976. – 126 с.
165. Масол Л. М. Виховний потенціал мистецтва – джерело освітніх інновацій / Л. М. Масол // Мистецтво і освіта. – 2001. – № 1. – С. 2-5.
166. Масол Л. М. Реформування змісту мистецької освіти у 12-річн. школі / Л. М. Масол // Педагогічна газета. – 2002. – № 10-11. – С. 8.
167. Мелик-Пашаев А. А. Педагогика искусства и творческие способности / А. А. Мелик-Пашаев. – М. : Знание, 1981. – 96 с.
168. Миронова Р. М. Игра в развитии активности детей: кн. для учителя / Р. М. Миронова. – Мн. : Народна асвета, 1989. – 176 с.
169. Миленська Г. Український шкільний театр XVII-XVIII ст. / Г. Миленська // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 50-51.
170. Миловский А. Вертеп – зрелище в лицах (О народном кукольном театре на Украине) / А. Миловський // Вокруг света. – 1988. – № 9. – С. 16-19.

171. Миропольская Н. Е. Вслушиваясь в слово / Н. Е. Миропольская. – К. : Рад. школа, 1989. – 195 с.
172. Миропольская Н. Е. Развитие эстетической активности в процессе воспитания театральной культуры школьников : пособие для учителя / Н. Е. Миропольская / под ред. В. Г. Бутенко. – К. : Вища школа, 1992. – 175 с.
173. Миропольська Н. Є. Театральне мистецтво в школі / Н. Є. Миропольская // Мистецтво і освіта. – 2002. – №1. – С. 24-25.
174. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня : теорія і практика / Н. Є. Миропольская. – К. : Парламентське видавництво. – 2002. – 204 с.
175. Мистецтво : навчальна програма для чотирирічної початкової школи / Л. М. Масол [та ін.] // Початкова школа. – 2001. – № № 7; 9. – С. 16-20; 45-49.
176. Мистецтвознавство України : зб. наук. праць. – вип.4. – К. : Ін-т проблем сучасного мистецтва АМУ, 2004. – 350 с.
177. Михайлова А. Я. Театр в эстетическом воспитании младших школьников / А. Я. Михайлова. – М. : Просвещение, 1975. – 128 с.
178. Мочалов Ю. Практическое мизансценирование / Ю. Мочалов // Молодежная эстрада. – 1979. – №2. – С. 113-128.
179. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе : книга для учителя / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1990. – 175 с.
180. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посібник – 2-ге вид., доповн. / П. А. Меєясоїд – К. : Вища школа, 2001. – 487 с.
181. Національна доктрина розвитку освіти України: книга для класного керівника: довідково-методичне видання / Упорядн. С. В.Кириленко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. – 560 с.
182. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Освіта України. – №94. – 2004.
183. Неменский Б. М. Дидактика глазами художника / Б. М. Неменский // Педагогика. – 1996. – №3. – С. 19-24.

184. Овчинникова А. Ж. Эстетическое отношение к действительности как фактор развития младших школьников / А. Ж. Овчинникова. – М. : Наука, 1997. – 105 с.

185. Ожерельева О.В. Преемственность в эстетическом воспитании детей дошкольного и младшего школьного возраста / О. В. Ожерельева // Начальная школа. – 2002. – №6. – С. 58-62.

186. Ольхович Е. М. Музыка в драмтеатре / Е. М. Ольхович. – М. : Музыка, 1976. – 87 с.

187. Основи акторської майстерності / Упоряд. Л. А. Ряднова. – Харків : Вид. група «Основа», 2009. – 160 с.

188. Орлов В. Ф. До проблеми теорії та методології художньо-педагогічної освіти / В. Ф. Орлов // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія / за ред. І. А.Зязюна. – Київ : Видавництво “Віпол”, 2000. – С. 475-505.

189. Орлов В. Ф. Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін: монографія / В. Ф. Орлов / за заг. ред. І. Я. Зязюна. – К. : Наукова думка, 2003. – 276 с.

190. Пави П. Словарь театра : пер. с фр. / П. Пави. – М. : Прогресс, 1991. – 504 с.

191. Палій Н. В. Педагогічна корекція емоційної сфери молодших школярів у процесі художньо-ігрової діяльності : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / Н. В. Палій. – Тернопіль : ТДПУ ім. В.Гнатюка, 2000. – 20 с.

192. Пеня Т. Г. Основи театральної культури / Т. Г. Пеня // Искусство и образование. – 1998. – № 5. – С. 78-95.

193. Петров В. Ю. Виховання творчістю : культурно-естетичні аспекти розвитку особистості / В. Ю. Петров. – К. : Т-во “Знання” УРСР, 1986. – 48 с.

194. Подлубская А. Пьеса. Театральная сказка. Международному дню театра посвящается / А. Подлубская // Зеркало недели. – 2004. – №12 (27 марта).

–

С. 18.

195. Поліщук Т. Сергій Данченко : 17 березня українському режисеру виповнилося 65 років / Т. Поліщук // День. – 2002. – 14 березня. – С. 5.

196. Полуянов Ю. А. Воображение и способности / Ю. А. Полуянов. – М. : Педагогика, 1982. – 96с.

197. Попов П. Режиссура : о методе / П. Попов // Я вхожу в мир искусства. – 2003. – №4.

197. Поташник М. М. Педагогическое творчество : проблемы развития и опыт: пособ. для учителя / М. М. Поташник. – К. : Рад. школа, 1988. – 187 с.

198. Приобщение личности к эстетической культуре в педагогическом процессе: сб. науч. трудов / АПН СССР НИИ художественного воспитания ; редкол.: Э. И. Иванова, Н. Н. Фомина. – М. : АПН СССР, 1991. – 109 с.

199. Проблемы эстетического развития личности школьника / под ред. А. И. Бурова, Е. В. Квятковского. – М.: Педагогика, 1987. – 96 с.

200. Програми для середньої загальноосвітньої школи : 1-2 класи. – К. : Початкова школа, 2001. – 296 с.

201. Психическое развитие младших школьников: экспериментальное психологическое исследование / под ред. В. В. Давыдова. – М: Педагогика, 1990. – 160 с.

202. Развитие личности ребенка : пер. с англ. / под ред. А. М. Фонарева. – М : Прогресс, 1987. – 269 с.

203. Развитие творческой активности школьников / под ред. А. М. Матюшкина. – М. : Педагогика, 1991. – 155 с.

204. Разумный В.А. Эстетическое воспитание. Сущность. Формы. Методы / В. А. Разумный. – М.: Мысль, 1969. – 192 с.

205. Ракитина Е. Художник и спектакль / Е. Ракитина // Молодежная эстрада. – 1975. – №4.

206. Режиссёр работает в школе : теоретические и методические проблемы : сб. научн. трудов / НИИ художественного воспитания ; ред. кол.: Е. К. Чухман [и др.]. – М., 1991. – 130 с.
207. Ремез О. Я. Ваша перша вистава / О. Я. Ремез. – К. : Мистецтво, 1972. – 58 с.
208. Роль театра в учебно-воспитательной работе школы : Метод. рекомендации. – М. : НИИ общей педагогики АПН СССР, 1975. – 82 с.
209. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : АН СССР, 1957. – 328 с.
210. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973.
211. Рудницька О. Інтегративні зв'язки у викладання предметів художньо-естетичного циклу / О. Рудницька // Початкова школа. – 2001. – №5. – С. 40-43.
212. Рудницькая О. П. Вчись цінувати прекрасне / О. П. Рудницька. – К. : Муз. Україна, 1983. – 96 с.
213. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / С. Ф. Русова. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
214. Савченко А. Я. Формирование познавательной самостоятельности младших школьников: автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук. – 13.00.01 / Савченко Александра Яковлевна. – Киев, 1984.
215. Савченко А. Я. Подготовка студентов к работе с учащимися 6-летнего возраста : учеб. пособие / А. Я. Савченко, В. Ф. Олейник, С. Л. Коробко [и др.]. – К. : Генеза, 1990. – 261 с.
216. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.
217. Сазанов Е. Ю. Город мастеров / Е. Ю. Сазанов. – М. : Педагогика, 1984. – 128 с.

218. Саксаганський П. К. Думки про театр / П. К. Саксаганський / упоряд. М. Дібровенко. – К. : Мистецтво, 1995. – 233 с.
219. Селиванов В. В. О принципах построения теории эстетического воспитания / В. В. Селиванов // Проблемы этики и эстетики. – Л. : ЛГУ, 1979.
220. Семнадцать лет на провинциальных сценах. О М.Щепкине // Театральная жизнь. – 1988. – № 21. – С. 4.
221. Соломаха С. А. Подготовка будущих учителей начальных классов к руководству театральной деятельностью младших школьников : дис. на соискание наук. степени канд. пед. наук: 13.00.04. – профессиональная педагогика и психология профильного образования АПН Украины / Соломаха Светлана. – К., 1995. – 228 с.
222. Сорока І. Культурологічні аспекти виховання молоді і місце в цьому процесі театралізованих масових заходів / І. Сорока // Рідна школа. – 2003. – №4. – С. 22.
223. Спиноза Б. Сборник произведений / Б. Спиноза. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т.1. – С. 40.
224. Станиславский К. С. Собрание сочинений: в 8-ми т. / К. С. Станиславский – М. : Искусство, 1954. – Т. 2. – Ч. 1 : Работа актера над собой. – 422 с.
225. Станиславский К. С. Собрание сочинений: в 8-ми т./ К. С. Станиславский – М. : Искусство, 1955. – Т. 3. – Ч. 2 : Работа актера над собой. – 500 с.
226. Станиславский К. С. Собрание сочинений: в 8-ми т. / К. С. Станиславский – М. : Искусство, 1957. – Т. 4 : Работа актера над ролью. – 550 с.
227. Струве. Сущность художественного воспитания / Струве. – 76 с. нет титул. листа, др. библиограф. даних / Б-ка ім. В.І. Вернадського).
228. Стуль М. П. Школьник в театре / М. П. Стуль. – М. : Знание, 1983. – 96 с.

229. Ступени: программа областной заочной школы культуры “Ступени” / театральное отделение / Школа творчества, 1998. – С. 37-94.
230. Сорокіна О. Стимулювання емоцій, почуттів та інтересів учнів засобами театральної педагогіки / О. Сорокіна // Початкова освіта. – 2004. – № 18. – С. 2-6.
231. Суна У. Ф. Эстетическая культура / У. Ф. Суна. – М. : МГУ, 1977. – 69 с.
232. Суровцев В. В. Формування у молодших школярів виконавської майстерності засобами театральної педагогіки / В. В. Суровцев // Відкритий урок. – 2003. – №21-22. – С. 51-58 ; Театральна педагогіка як центр особистості учня / В. В. Суровцев // Початкова школа. – 2002. – №8. – С. 40-43.
233. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. – Київ, 1977. – Т.3. – 279 с.
234. Сучасний урок у початкових класах / О. Я. Савченко. – К. : “Магістр-S”, 1997. – 256 с.
235. Тагильцева Н. Г. Воспитание эстетических чувств младших школьников на внеклассных занятиях искусством: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 / Н. Г. Тагильцева. – М., 1988. – 23 с.
236. Театр і гра. Вдома, у дитячому садку, в школі : [Пер. з рос. – 2 вид.] – К.: Томірс, 2002. – 291 с.
237. Театр – лабораторія : о театре “Лицедей” // Советская эстрада и цирк. – 1988. – № 1. – С. 20.
238. Театр ляльок руками школярів // Позакласний час. – 2002. – №5. – С. 61.
239. Театральна педагогіка – ресурсний центр формування особистості молодшого школяра // Початкова школа. – 2003. – № 35. – С. 4.
240. Театральний гурток “Околиця”: Програма гуртків і секцій. – К., 1996.

241. Театр у школі: книга для вчителя / Упор. Н.Є.Миропольська. – К.: Рад. школа, 1990. – 155 с.
242. Теневой театр : устройство // Позакласний час. – 2003. – №2. – С. 54.
243. Теплов Б. М. Психологические вопросы художественного воспитания / Б. М. Теплов / Доклады АПН РСФСР / М. : АПН РСФСР, 1947. – С. 17-21.
244. Терещенко М. С. Режисер і театр / М. С. Терещенко. – К. : Мистецтво, 1971. – 157 с.
245. Тихомиров Д.В. Беседы о режиссуре театрализованных представлений / Д. В.Тихомиров. – М. : Сов. Россия, 1977. – 126 с.
246. Тихомиров О.К., Васильев И.А. Эмоции и мышление / О. К. Тихомиров, И. А. Васильев. – М. : МГУ. – 1980.
247. Туксия К. Г. Воспитание эстетической оценки у младших школьников средствами детского театра / К. Г. Туксия. – Тбилиси, 1980. – 22 с.
248. Товстоногов Т.О. Сучасність у сучасному театрі. Бесіди про режисуру / Т. О. Товстоногов. – К. : Мистецтво, 1972. – 123 с.
249. Толстих В. І., Еренгорс В. А., Макаров К. К. Естетичне виховання / В. І. Толстих [та ін.]. – К. : Вища школа, 1987. – 215 с.
250. Торшилова Е. М. Проблемы творческого и эстетического развития личности / Е. М. Торшилова. – М. : Просвещение, 1979. – 112 с.
251. Ушинский К.Д. Вопросы теории воспитания : избранные педагогические произведения / К.Д. Ушинский. – М.: Просвещение, 1968. – 557 с.
252. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання / К. Д. Ушинский : вибр. пед. твори у 2-х томах. – Т.1. – К., 1983. – 488 с.
253. Файнштейн Ф. Самодеятельный театр кукол : программа по организации и работе детского самодеятельного театра кукол : школа творчества / Ф.Файнштейн // Я вхожу в мир искусства. – 1998. – №3 (98). – С. 20-36.

254. Фіалко В. Мізансцена в образній системі вистави / В. Фіалко // Український театр. – 1981. – №5. – С. 8-10.
255. Фейчак З. С. Розвиток пізнавальних інтересів молодших школярів засобами народознавчого матеріалу та навчальної гри / З. С. Фейчак. – Івано-Франківськ, 1994. – 140 с.
256. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. И. Фельдштейн. – М. :МПА, 1995. – 368 с.
257. Фесюкова Л. Б. Воспитание сказкой : для работы с детьми дошкольного возраста / Л. Б. Фесюкова. – Х: Фолио, 1997. – 462 с.
258. Флоренская Г.А. Катарсис как осознание / Г. А. Флоренская // Бессознательное: природа, функции, методы исследования. в 4-х т. – Тбилиси, 1978. – Т. 2. – С. 548.
259. Формирование младшего школьника как субъекта учебной деятельности : межвуз. сб. научн. трудов. – Л.: ЛГПИ, 1990. – 146 с.
260. Формирование личности : проблемы комплексного подхода в процессе воспитания / под. ред. Г. Н. Филонова. – М. : Педагогика, 1983. – 256 с.
261. Франко І. Русько-український театр / І. Франко // Повне зібрання творів : в 50-ти т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 37. – 374 с.
262. Халфин Ю. А. Воспитание гармонией / Ю. А. Халфин. – М.: Знание, 1978. – 95 с.
263. Хижна О. П. Формування художньо-творчої самостійності молодших школярів у процесі музично-сценічної діяльності / О. П. Хижна. – К. :КПУ ім. М. П. Драгоманова, 1993. – 18 с.
264. Хлебик С. Р. Формирование нравственно-эстетического опыта младших школьников средствами искусства / С. Р. Хлебик. – Киев, 1991.
265. Хозе С. Е., Шевченко Г. П. Взаимодействие искусств в эстетическом развитии школьника / С. Е. Хозе, Г. П. Шевченко // Советская педагогика. – 1982. – №6. – С. 61-65.

266. Хрулев Н. Н. За школьным занавесом / Н. Н. Хрулев. – М.: Искусство, 1970. – 112 с.
267. Художнє виховання в школі : збірник методичних матеріалів. – Харків: Держвид. України, 1989. – 123 с.
268. Художественное воспитание в начальной школе : сб. статей / под ред. Е. Г. Савченко. – М.: АПН СРСР, 1955. – 100 с.
269. Художественное восприятие : сб. статей / под ред. Б.С.Мейлаха. – М., 1971.
270. Художественная культура и эстетическое развитие личности / В. И. Мазепа, А. В. Азархин [и др.] ; отв. ред. В. И. Мазепа. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
271. Целостный процесс эстетического развития личности : тезисы докладов и выступлений на семинаре 18-21.04 в г. Херсоне / сост. В.Г.Бутенко. – М., 1989.
272. Чистякова Э. И. К вопросу о сущности эстетического воспитания / Э. И. Чистякова // Современные проблемы эстетики и критика буржуазных концепций. – М. : Педагогика, 1973. – 30 с.
273. Чухман Е. Уроки театра в школе / Е. Чухман //Искусство в школе. – 1995. – №3. – С.12.
274. Чухман Е. Уроки театра в школе / Е. Чухман //Искусство в школе. – 1997. – №3. – С.63.
275. Шахрай В. М. Формування ціннісних орієнтацій підлітків у діяльності дитячого театру : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 / Шахрай Валентина Михайлівна. – К., 2003. – 19 с.
276. Шевченко Г. П. Формирование у младших подростков представлений о художественном образе средствами комплексного воздействия искусства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / Г. П. Шевченко. – К., 1974. – 25 с.

277. Шевченко Г. П. Эстетическое воспитание в школе/ Г. П. Шевченко.– К. : Рад. шк.,1985. – 144 с.
278. Шевчук Т. О. Формування емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів у художньо-ігровій діяльності / Т. О. Шевчук. – К., 2000. – 21 с.
279. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація : монографія в 2-х т. / В.М. Шейко. – Харків : Основа, 2001. – 520 с.
282. Шильгави В. П. Начнем с игры : для руководителей детских коллективов театральной самодеятельности / В. П. Шильгави. – М.: Просвещение, 1980. – 79 с.
283. Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности / Г. Х. Шингаров. – М.: Наука, 1971. – 222 с.
284. Щербо А. Б., Джола Д. Н. Красота воспитывает человека / А. Б. Щербо, Д. Н. Джола. – К.: Рад. школа, 1977. – 104 с.
285. Щербо А. Б., Джола Д. М. Естетичне виховання учнів у початкових класах / А. Б. Щербо, Д. М. Джола. – К.: Рад. школа, 1969. – 206 с.
286. Щербо А. Б. Формирование у младших школьников способности к художественно-эстетической деятельности : автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук / Щербо Алла Борисівна. – К., 1983. – 48 с.
287. Шлапак Д. Театр М. Зарудного / Д. Шлапак // Український театр. – 1981. – №4. – С. 12.
288. Школа творчества. Авторская программа эстетического воспитания детей средствами театра //Я вхожу в мир искусства. –1998. – №3. – С. 139.
289. Щуркова Н. Е. Краткий справочник по педагогической технологии / П. И. Арапова, И. В.Бабурова, Е. Ф.Баранова [и др.] ; Щуркова Н.Е. (ред.) – М.: Новая школа, 1997. – 64 с.
290. Шухмина Т. М. Грим. / Т. М. Шухмина. – М.: Госкультпр., 1956.

291. Эльконин Д. Б. Психологическое развитие в детских возрастах : избр. психол. трудов / Д. Б. Эльконин / Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : МОДЭК, 1995. – 416 с.
292. Эстетическое воспитание в начальной школе: сб. статей / под ред. В. Н. Шацкой. – М. : АПН РСФСР, 1959.
293. Эстетическое воспитание в школах искусств : книга для учителя : из опыта работы / сост. П. В. Халабузарь. – М. : Просвещение, 1988. – 143 с.
294. Эстетика / под общ. ред. Л. Т. Левчук. – К. : Вища школа, 1991. – 350 с.
295. Эстетическая культура и эстетическое воспитание : книга для учителя / сост. Г. С. Лабковская. – М. : Просвещение, 1983. – 306 с.
296. Эстетическое развитие в школе / под ред. А. И. Бурова, Б. Т. Лихачева. – М. : Педагогика, 1974. – 304 с.
297. Эфрос А. В. Продолжение театрального романа / А. В. Эфрос. – М.: Фонд “Рустеатр”, Парнас, 1993. – 432 с.
298. Юсов Б. П. Восприятие искусства и возрастные особенности школьников / Б. П. Юсов. – М.: Педагогика, 1973. – 65 с.

II. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ

2.1. Історико-генетичний аналіз сутності естетичного виховання

Естетика як окрема наука в системі філософських знань сформувалася в результаті багатовікового розвитку естетичної свідомості людини. Вивчення історії становлення естетичної думки допомагає зрозуміти минуле, досягнути сучасне й передбачити майбутнє людства.

Естетика як філософська дисципліна виникає у XVIII сторіччі, і з цього часу упродовж більш як двохсот років її статус, предмет і функції залишаються темою для дискусій. Хоча загалом розроблення понять прекрасного, смаку, генія, творчості завжди забезпечувало естетиці добру суспільну репутацію та легітимний статус у системі філософського знання, час від часу проблеми самовизначення поставали як нагальні [102, с. 4].

Розглянемо найбільш концептуальні положення, які лежать у площині досліджуваної проблеми. Естетичне виховання – багатоаспектна проблема, її розв'язання вимагає дослідження теорії і практики різних наук (філософських, мистецтвознавчих, природничих, культурологічних, педагогічних, психологічних), кожній з яких притаманна своєрідна гносеологічна точка зору. Створені ефективні моделі естетичного виховання за весь період розвитку цивілізацій є підґрунтям для подальшого пошуку шляхів, умов їх удосконалення в сучасний період.

Відомий історик і мистецтвознавець О. Лосєв переконує нас, що досконала на той час еллінська система освіти та виховання була спрямована на творчий розвиток особистості засобами архітектури, скульптури, музики, прикладних мистецтв, художніх ремесел, де відчуття ритму вважалось вершиною творчих умінь і майстерності молодого митця [203].

Стародавні Греція та Рим залишили людству образотворче мистецтво, скульптуру, прозу та поезію, педагогіку й філософію – яскраві зразки відображення духовно-матеріального світу людини, її естетичних почуттів,

смаків й уподобань. Очевидно, саме тому цей етап розвитку цивілізації і нині вважається "золотим періодом людства". Саме у поглядах античних філософів (Платон, Сократ, Аристотель, Демокрит та ін.) зустрічаємо початок осмислення естетичного виховання, де естетичне розглядається як єдність різноманіття, тому естетичне виховання в контексті гармонійного розвитку особистості (калокагатії) поєднувало в собі красу духу й тіла, зовнішню й внутрішню красу, інтелектуальну, моральну і фізичну досконалість [17].

Естетичне виховання було пов'язане із залученням підростаючих поколінь до музичних занять, хорових виступів у святкові дні, театрального мистецтва, поезії тощо. Музика була засобом виховання краси тіла, чому сприяли танці, спортивні змагання, гімнастичні вправи.

Оптимальні умови естетичного розвитку людини в ідеї комплексного виховання вбачали філософи Платон, Аристотель, Рабле, Локк, Руссо та інші, узагальнюючи, що естетичне в людини формує життя, в усій своїй багатогранності. Платон вперше створив систему загальнодержавного естетичного виховання, домінуючими компонентами якої були музика, гімнастика, танці, поезія, видовищні мистецтва – загальногрецькі свята, вистави тощо. Теми філософування, визначеної відношенням "людина-світ", представляли неослабний інтерес філософського знання до ствердження пріоритету індивідуально-особистісних цінностей в осмисленні основної ідеї людства. Розуміння добра, блага, краси, інших понять, явищ культури вже тоді хвилювали античних філософів, у творах яких з'являються такі поняття, як "добро", "прекрасний", "краса" "гармонія", а співвідношення їх згадані автори вважають божественним.

На думку Д. Говоруна [77], найбільш ранньою школою грецької філософії була школа, заснована Піфагором. Він вважав, що все існуюче являє собою ряд протилежностей, які народжують гармонію, і розглядав це на прикладі музики. Цікавою також є думка Геракліта Ефеського відносно призначення гармонії. "Вона, за його визначенням, є універсальною основою краси і є в творах

театрального мистецтва, бо становить сутність людських зв'язків" [146]. Думка Геракліта була підтримана Аристотелем, який стверджував, що гармонія, є основою всіх мистецтв. Як свідчать дослідники [162], найважливішим принципом, який визначає суттєві риси грецької культури є агональність (змагання, "гра" у широкому розумінні цього слова). Найбільш усього агональність проявлялася в різних змаганнях із мистецтва: у театрі, спортивних іграх, співочих, музичних, танцювальних змаганнях, які ефективно впливали на естетичне виховання всього населення, оскільки вони були формою проведення дозвілля, що розглядалося як самоцінна, самодостатня сфера існування людини – високе Дозвілля [162, с. 23].

Зароджується естетична думка в культурі Стародавнього Сходу, Єгипту, Вавилону, Шумера, де естетичні погляди формувалися завдяки національним традиціям і релігійним уявленням. Школи Стародавнього Сходу в Ассирії, Єгипті та Вавилоні, окрім навчання читання, письма, риторики, військової справи, важливе місце відводили формуванню витончених естетичних смаків засобами різних видів мистецтва. Це ж можна сказати й про далекосхідні держави – Індію, Китай, Японію. Перші узагальнення естетичних поглядів давнього Китаю пов'язують з ім'ям Конфуція, естетичні погляди якого знайшли своє втілення у запропонованій філософом системі виховання, зокрема, естетичного. Виховна модель Конфуція спрощено виглядає так: поезія – виховання моральних якостей, музика – носій найвищої естетичної насолоди. Конфуцій та інші китайські філософи, зокрема, Сюнь-цзи, вважали, що духовної гармонії можна досягти, опановуючи малювання, музику й поезію в поєднанні з пошуками довершеності в побуті (вирощування квітів, їх художнє оформлення), у домашньому етикеті та власному одязі тощо.

В арабському мистецтві естетичне навантаження бере на себе лірична поезія, архітектура, ужиткове мистецтво, музика. Це свідчення самобутнього духовного життя й своєрідного естетичного бачення світу [46; 47].

У добу середньовіччя філософи вважали митця та його творіння духовною основою життєдіяльності, яке через насолоду слуху й розуму розвиває й утверджує моральні якості. На цьому етапі розвитку людства митець вважався посередником між божественним логосом і людиною. Аналіз специфіки інтерпретації цього періоду передбачає урахування двох моментів: уся теорія естетичного виховання будується на релігійному світосприйманні; духовно-естетичне виховання здійснюють два пріоритетних види мистецтва: архітектура і поезія. У цей період виховання "божої іскри" слугує передумовою формування особистості в цілому, у тому числі й естетичної її цілісності.

Візантійське самобутнє й оригінальне мистецтво досягло свого розквіту в IV-VI ст. Естетика Візантії активно впливала на художню культуру Європи, Київської Русі, Грузії, Вірменії, вже не обмежувалася вивченням впливу краси на духовність людини. Естетична думка того часу, Псевдо-Діонісія Ареопагіта, Григорія Нисського, Іоана Златоуста, прагнула до розуміння ролі кольору й звуку в мистецькому творі. Тоді й почали формуватися системи образів та символів, які, на думку візантійців, пов'язували людину із джерелом краси – Богом. Естетична зрілість визначалась умінням людини зрозуміти й сприйняти своє високе призначення (від Бога до людини) через чуттєві прояви, мелодійні звуки та кольорові сполучення, які формують мистецький твір. На той час, це був прогресивний погляд на красу як основу гармонічності всього існуючого у світі, як обов'язкову складову духовності та естетичного виховання особистості [203].

Естетичне виховання у візантійських школах не було засадничим в навчальному процесі, як і не було у той час спеціалізованих навчальних закладів, де б готували фахівців у галузі мистецтва, однак у рукописах Іоанна Златоуста та Григорія Нисського зустрічаються ідеї естетичного виховання.

У часи розквіту Київської Русі на її території утворилося самобутнє мистецтво, яке стало культурологічною субстанцією майбутніх духовно-цивілізаційних процесів. Давньоруське мистецтво й традиції народних ремесел

висвітлювали естетичні смаки тогочасного суспільства, релігійні впливи Візантії в канонах архітектури та розпису церков, праслов'янські архетипи в народному житлі й побуті. Найповніше вони відображені в архітектурі культових споруд (Софійському соборі, церквах – Десятинній, Кирилівській, Спаса на Берестові, монастирях – Видубицькому та Лаврському в Києві, Спасо-Преображенському в Чернігові), прикрасах, зброї, ювелірних виробів, посуді, меблях, одязі.

Передумови для моделі естетичного виховання в епоху Відродження були закладені в естетиці Аристотеля й філософії стоїків. Специфічно "людське" стає ідеалом краси й натхнення. Філософи орієнтуються на світську культуру, а головна увага зосереджується на реальній людині, яка стає об'єктом художньої інтерпретації Леонарда да Вінчі, Рафаеля, Сандро Ботічеллі, Джорджоне, Тиціана та ін. В архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці, літературі втілюється вся людська велич і основне призначення людини. Особистість стверджує себе через утвердження творчої природи людини, "гуманізм" стає лозунгом епохи. Іспанський філософ Х. Вівьес пропонує будувати процес виховання на розвитку індивідуальних здібностей особистості, прагнучи до гармонійного розвитку особистості через пізнання прекрасного [188].

Практика естетичного виховання Відродження біла спрямована на еліту суспільства, проте як епоха Нового часу орієнтувалася на більш широку аудиторію. У цей період був закладений фундамент філософії естетичного виховання, що досягає свого найвищого розвитку в XVI – початку XIX ст.

В епоху Просвітництва спостерігаємо структурування та змістовне наповнення теоретико-методологічних засад філософії та педагогіки, сплеск мистецтва й культури, освіти та науки. Знані філософи, історики, мистецтвознавці, педагоги й психологи: Дейвид Юм, Адам Сміт, Іммануїл Кант, Йоганн Готфрід Гердер, Йоганн-Вольфганг Гете, Артур Шопенгауер, Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг, Георг Вільгельм Гегель, Герберт Спенсер,

Фрідріх Ніцше та ін., ґрунтуючись на класичних засадах філософії, розвинули вчення про естетичне та здійснили його теоретичний аналіз.

У період Просвітництва відбувається утвердження фундаментальних естетичних понять, що знайшли своє відображення й розвиток у працях Л. Юма ("Про норму смаку", 1749), І. Готшеда ("Книга про німецьке віршотворство", 1751), К. Гельвеція ("Про людину, її розумові здібності та її виховання", 1773), здійснена перша спроба філософського осмислення взаємовідносин мистецтва і мас. Згідно з позиціями А. Шопенгауера зміст естетичного смислу полягає в "свідомому і вільному узвишші над волею. Естетичний стан – шлях до моральності, естетичне судження – джерело формування культури людини" [456]. А. Шопенгауер переводить естетичне в сферу регуляції моралі й моральності особистості.

Термін естетичне виховання використовував у своїй відомій теоретичній праці "Листи про естетичне виховання людини" Ф. Шиллер. Ідеї знаного філософа, незважаючи на свою ідеалістичність, виявилися корисними вже тим, що привернули увагу мислителів до проблеми естетичного виховання, до продуктивних дискусій і, врешті-решт, до більш глибокого наукового обґрунтування проблеми [97].

Вагомою рисою філософських систем Канта, Шеллінга, Шиллера, Гегеля було прагнення розв'язати проблеми суперечності між чуттєвістю та моральним світом. Синтез "теоретичного розуму", за теорією Канта і Шеллінга, відбувається в мистецтві, а за Гегелем, – в ідеї усвідомленої творчості або художньому прагненні. Мистецтво вирішує найвагоміше завдання, коли воно стає в один ряд із релігією та філософією, і, підкреслює Гегель, "є одним із засобів пізнання глибоких людських інтересів, істин духу. Тому систематичним завершенням їхніх систем є філософія мистецтва як засіб пізнання глибоких людських інтересів, істин духу" [74].

Орієнтація на виховання особистості з усталеним естетичним світоглядом на ґрунті загальнолюдських пріоритетів та цінностей є ознакою сучасних

зарубіжних досліджень Д. Брунера, Р. Скратона, які досліджують особливості впливу естетичного виховання на творчий розвиток особистості, Дж. Веллеєма – про роль різних видів мистецтва в естетичному вихованні; Е. Вебба, Т. Пейтмена – про формування естетичного ставлення до навколишньої дійсності на заняттях з мистецтвознавчих та гуманітарних дисциплін.

У філософа Фіхше та його послідовників Фр. Шлегеля, Л. Тіка, Фр. Гербенберга інше бачення естетичного світу особистості, яке полягає у створенні образу "променя", де в основу естетичних орієнтацій покладено образ і він є основним у теорії естетики [138].

Узагалі для концепції загальної культури як суспільної підсистеми, яка остаточно сформувалася в ХХ ст., характерним, на думку К. Ясперса [474], було поширення духовних цінностей, збереження естетичних надбань та інтелектуально-морального клімату в суспільстві. Науковець, підкреслюючи роль естетичного в житті людини, наголошував на специфічній сутності мистецтва: бачити світ очима художника, сприймати простір через ті форми, які додає йому архітектор, сприймати природу й людину так, як нам розкривають їх виразні засоби пластика, малюнок, живопис. Естетичне сприйняття світу, на його думку, є підґрунтям становлення світогляду людини, розуміння свого місця в гармонії Краси світу [474].

Короткий огляд ідей, сформованих згаданими філософами, свідчить про узагальнення західної естетичної думки, оскільки історія естетичних категорій виходить за рамки "науки про прекрасне", "гармонізації стосунків особистості зі світом" (Платон), філософії мистецтва (Аристотель, Гегель), здатності до естетичного міркування (Кант) [64].

Увібравши в себе досягнення попередньої естетичної думки, поняття "естетичне" дедалі активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектра наук – філософії, психології, педагогіки. Важко переоцінити внесок у розробку естетичних ідей знаного філософа та правника П. Лодія, який визначав естетику як "науку про якості доброго

смаку", розробив власну філософію. Під поняттям "смак" він розумів "здатність відчувати або, споглядаючи, пізнавати витончене, і за допомогою цього отримувати задоволення" [133, с. 115].

Світова філософська думка щодо формування "естетичного" доводить, що розробка теоретичних проблем сучасності неможлива без засвоєння культурної спадщини минулого. Тому ми не повинні втрачати інтересу до їхніх праць, "бо історія, зазначає В. Белов, є живим життям сучасності" [29].

В Україні у XVII ст. набрав розмаху потужний культурно-освітній рух, осередками якого були Острозька, Києво-Могилянська академії та Запорізька Січ [10], у яких саме життя народу визначало характер народної творчості та професійного мистецтва в Україні. Українська література починалася з творів про народне життя, образотворче мистецтво мало народні джерела, між високим народним та високим професійним мистецтвом не існувало кордонів.

Єдність народних смаків та культурних традицій із професійним мистецтвом незаперечна; національна культура не обмежується рамками традиційного. Увесь час відбувається взаємодія нового та старого й поряд із національними особливостями завжди існують загальнолюдські. Професійна музика в Україні формується під впливом пісенних образів стародавніх слов'ян. Деякі пісні ("А ми просо сіяли, сіяли", "Ой, весна, весна") вважаються пам'ятками давньої культури.

Високого художнього рівня досягла церковна музика як одноголосна (ірмологіони), так і багатоголосна (партесні співи) [10].

Боротьба за збереження національної культурної самобутності супроводжувала всю історію українського народу. Унаслідок загарбання України Польщею в XIV-XVI ст. вносився польський акцент в українську культуру, бо точилася боротьба між православ'ям і католицизмом, але православна церква на той час була в стані занепаду, і нав'язування католицизму в Україні мало катастрофічні наслідки. Українські роди аристократів Острозьких, Слуцьких, Збаражських, Заславських та ін. почали

масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову й культуру. Україна майже втратила клас, який сприяв розвитку культури та освіти, підтримував церкву. Збереження православ'я, української мови та звичаїв підтримувалося лише нижчими прошарками суспільства. Але деякі українські магнати, що залишалися вірними православної вірі, засновували православні школи й типографії. Найвідомішим з них був князь К. Острозький, який, відкривши у своєму маєтку типографію, де працював І.Федоров, видав Острозьку Біблію, першу повну Біблію слов'янською мовою.

Князь К. Острозький заснував і школи, у тому числі і в Острозі, яка згодом стала відомою під назвою Острозька академія. Саме вона всьому світові продемонструвала, на що був здатен український народ. Не маючи ані коштів, ані наукової бази, учні й випускники академії створювали визначні праці [12].

Поряд із братськими школами, у Запорозькій Січі, починаючи з кінця XVI ст., виникають козацькі школи при полках. Цінним для нашого дослідження є те, що в обох типах навчальних закладів, крім введення загальної освіти (граматичної, логічної, богословської), здійснювалося естетичне виховання у формі хорového співу, вертепу, самодіяльного театру. Так, у Київській братській школі практикувався багатоголосний спів на 4, 6 та 8 голосів. Виконувалися твори не лише церковного характеру, але й світські, також викладалось малювання [12].

У своїх етико-естетичних творах українські філософи-просвітителі Г. Полетика, П. Величківський та С.Гамалія намагалися вказати людині шлях до внутрішнього вдосконалення. Ґрунтуючись на філософії Г. Сковороди про "внутрішню" людину, мислителі виступають із критикою принад та зовнішніх благ навколишнього світу. Пріоритетними у своїй діяльності українські філософи ставили життєві людські проблеми, простежували й аналізували стосунки людини із суспільством, справедливо вважаючи, що вихованим, розвинутим і щасливим може бути той народ, у якого вихована, розвинута та щаслива кожна особа.

Надзвичайно цікавим став початок ХІХ ст., що дав нам змогу впевнитися в перевазі духовного над тілесним, естетичного над матеріальним. Спільна робота Московського та Петербурзького, Харківського та Київського університетів над вирішенням проблем у галузі естетики набули нового забарвлення. Розпочав дослідження естетичних теорій та категорій перший ректор Харківського університету І. Рижський, у яких наголошував на важливій ролі естетики у вихованні. Професор Харківського університету Й. Кронеберг, критикуючи теорію "витонченого наслідування витонченій природі" та заперечуючи вчення Канта, стверджував, що смак, як людська якість – "не здатність відчувати витончене, а здатність задоволення" [133, с. 123].

У середині ХІХ ст. Київ став центром української культури й філософської думки. Представники київської релігійно-філософської школи намагалися поєднати естетичні ідеї Просвітництва й українську духовно-культурну спадщину, акцентували увагу на важливості в духовній діяльності людини почуттів і переживань [85, с. 131]. Саме цей період позначений інтенсивним процесом зародження й розробки філософії української ідеї, яку започаткували члени Кирило-Мефодіївського братства, передусім, найвизначніші українські поети, письменники, історики, етнографи: В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П.Куліш, Т. Шевченко та ін. Перебуваючи під впливом ідей культури романтизму, товариство прагнуло на ґрунті християнських ідеалів розвинути етико-естетичні погляди народу як вагомий чинник українського національного відродження.

М. Костомаров згадував, що члени товариства намагалися, щоб "кожна народність зберігала свої особливості при загальній особистій і суспільній свободі", щоб члени його були пройняті "співчуттям до неосвіченості народу", прагненням до просвітительства, морального й естетичного розвитку людства [171, с. 657].

Під впливом естетичного творчого доробку Т. Шевченка та І. Франка формувалася літературна естетика Лесі Українки, якій "властива не ідеологічна

і специфічна релігійна свідомість, а саме свідомість культурна, зокрема етико-естетична, віра в розвиток і просвітництво людини. Це, мабуть, зумовлено не лише її особистими нахилами, а й традиціями української духовності, зорієнтованістю українців на індивідуальне, а не гуртове" [133, с. 161-162].

Дотичні позиції мали багато представників української художньо-естетичної думки. Найбільш прогресивні філософські ідеї в галузі естетики знаходимо в працях М. Драгоманова, М. Зубрицького, О. Потебні, Г. Павлуцького, В. Щербанівського, В. Шухевича. Зокрема, якщо естетичні ідеї М. Драгоманова здебільшого стосуються літературної критики, то О. Потебні – української мови, М. Зубрицького, В. Щербаківського та В. Шухевича – естетики народного фольклору, орнаментики, традицій декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

Добою формування нової естетичної культури стали 20-30 рр. ХХ ст. під впливом так званого "соціалістичного реалізму" – основного літературно-мистецького методу, схваленого правлячою компартією. Поступово відходили в небуття такі "літератори й митці" як Т. Шурупій, Г. Коляда та ін., все більше проявляли свій талант, смак та естетичну культуру письменники П. Тичина, В. Сосюра, М. Рильський та ін.; зростали таланти в архітектурі, образотворчому, театральному та кіномистецтві. Водночас формувалася, підтримувалася владою та поширювалася нова теорія естетики – "марксистсько-ленінська". Естетичні категорії, що ми відносимо до категорій естетичної свідомості, майже не розглядалися [141, с. 81].

Зміни, що відбулися до 30-х років, важливо визнати, у культурі та мистецтві зазнали непоправних втрат: було зруйновано пам'ятки архітектури, сакрального мистецтва тощо; але в той же час у багатьох галузях культурного розвитку було досягнуто вагомих успіхів: частина грамотного населення в країні невпинно зростала, змінилася ситуація в літературі й мистецтві. На I Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934 р.) був створений "Союз письменників", який став дієвим контролюючим механізмом влади над творчим

процесом. Були організовані інші "творчі" спілки: "Союз кінематографістів", "Союз художників", "Союз архітекторів", "Союз композиторів". Пізніше на теренах союзів розгорнулася "дискусія про формалізм", у процесі якої розпочалося гоніння тих представників творчої інтелігенції, естетичні смаки яких відрізнялися від "соціалістичного реалізму". На той час в архітектурі панує конструктивізм, у "моду" входять багата ліпнина, величні колони і схильність до підкреслено багатого оздоблення, часто позбавленого смаку. Стрімко та якісно розвивається кінематограф (О. Довженко "Земля"; С. Ейзенштейн "Олександр Невський" та ін.). Складними були ці роки для наукової галузі, вітчизняна Академія наук була позбавлена автономії, перспективні напрями наукових досліджень у галузі філософії, психології, культурології та мистецтвознавства були закриті, культурному та інтелектуальному потенціалу нації було нанесено непоправної шкоди.

Наприкінці 30-х рр. була розроблена теорія естетичного виховання дітей та юнацтва, в основу якої спочатку було покладено принцип дидактики художньої освіти, а згодом – зроблено спробу на принциповому визнанні естетично-виховного потенціалу художньо-творчої діяльності дітей створити цілісну систему естетичного виховання [141]. Освіта в естетичних напрямках розглядалася передовсім як шлях до формування естетичної культури дитячої особистості, яка забезпечує розвиток внутрішньої естетичної потреби в красі [82].

До 60-х рр. XX ст. статус загального естетичного виховання "вдосконалюється", те, що "подобалося" і "не подобалося", було відповідним часові або, навпаки, протистояло доктрині комуністичного виховання на тлі естетики тодішнього радянського суспільства [141].

У процесі дослідження педагогічних проблем естетичного виховання проведено глибокий аналіз праць відомих філософів і культурологів (Б. Ананьєва, Ю.Борева, О. Бурова, І. Гончарова, Т. Домбровської, М. Киященко, В. Разумного, С.Уланової, Г.Шевченко, В. Ядова та ін.), які

здійснювали теоретичну інтерпретацію поняття "естетична культура" [5-7; 46-47; 49-50; 83; 97; 152; 286; 427; 467]. Одним із проявів естетичної культури є ставлення людини до культурних цінностей і мистецької діяльності. У більш широкому розумінні, естетична діяльність розглядається як один із засобів опанування дійсністю. Найважливішими складовими естетичної культури є духовність і мистецтво, які перебувають у процесі неперервного розвитку та взаємозбагачення.

Для того щоб визначити поняття "естетичне виховання" як педагогічну проблему треба відповісти на три запитання: Що? Для чого? Як?

- Процес естетичного виховання підпорядковується меті формування естетичного ставлення до мистецтва і дійсності.

- Естетичне виховання як процесуальне явище, розкриваючись у часі, визначається такими дидактичними принципами: цілеспрямованість, систематичність, комплексність, діалектичність, варіативність.

- Естетичне виховання здійснюється через вплив на свідомість і почуття об'єкта виховання через педагогічно організовану естетичну діяльність, компонентом якої є художньо-творча діяльність дитини.

Ця думка простежується в працях Ю.К. Бабанського, К.М. Горбунової, Г.А.Победоносцева, В.О. Сухомлинського, В.М. Шацької, та ін. [21; 84, 265; 396-399; 451]. Мова йде про створення єдиної варіативної концепції естетичного виховання в освітній, виховній та художньо-творчій роботі з дітьми. Сьогодні ж гуртки позашкільних закладів, школи мистецького спрямування охоплюють обмежену кількість дітей. При цьому більшість дітей залишається за межею систематизованого процесу художньої творчості. Відкритим залишається питання про паритетну взаємодію педагогічного керівництва естетичним вихованням з ініціативою та самодіяльною творчістю школярів в умовах дозвілєвої діяльності [21].

Сучасна наука розробила достатній понятійний апарат з теорії і практики естетичного виховання, визначила різні підходи до природи, механізму, функцій, структури, змісту естетичного виховання.

Естетичне виховання розглядається як процес "формування певного естетичного відношення людини до дійсності. У процесі естетичного виховання виробляються орієнтація особистості у світі естетичних цінностей, у відповідності з уявленнями про її характер, що складаються в певному конкретному суспільстві, і залучення до цих цінностей" [465, с. 427].

Розуміння естетичного виховання ґрунтується на тому, що це – виховання в людини естетичного відношення до світу: до людей, природи, предметів, до реальної соціально-історичної дійсності, тобто засвоєння естетичної культури. "Естетичне відношення являє собою єдиний випадок людської цілісності, коли різні властивості людини діють гармонійно " [132, с. 172].

Інше розуміння естетичного виховання – суспільний процес, спрямований на формування естетичного відношення людини до дійсності, певних взаємин між людьми, здатності розуміти і створювати красу у дійсності та в мистецтві, здатності перетворювати дійсність відповідно до законів краси [460, с.33].

Існують підходи до проблеми естетичного виховання з точки зору соціально-виховного комплексу, що торкається природи й цілісності людського існування. В основі цього комплексу знаходяться такі складні визначення, як "естетичне відношення" і "естетичний смак" [460, с. 19].

Специфічність естетичного виховання, з погляду Є. Квятковського, полягає у цілеспрямованості процесу формування творчо активної особистості, здатної з позицій доступного їй розуміння ідеалу сприймати й оцінювати прекрасне, досконале, гармонійне, інші естетичні явища в житті, природі, мистецтві [149].

Провідним завданням естетичного виховання є формування у школярів художньо-естетичних і творчих здібностей, розвиток образного мислення на основі творчої практики [149].

Особливість естетичного виховання полягає в тому, що воно активізує всі духовні та фізичні здібності людини, формуючи його мислення, естетично розвиваючи органи почуттів. При цьому, відзначає Г. Петрова, вплив мистецтва на інтелектуальну, емоційно-вольову й фізичну сфери людини надзвичайно великий і відбувається поступово, починаючи з раннього дитинства [261].

Ряд авторів (Л. Печко, Г. Мухаметзянова та ін.) розглядають естетичне виховання як педагогічний процес взаємодії педагога й учнів з метою розвитку естетичного відношення особистості до дійсності й мистецтва. Вони розуміють естетичне виховання як вид виховної роботи, у процесі якої засвоюються естетичні знання, здобуваються творчі вміння і формується світогляд [466].

Д. Д жола, А. Щербо визначають естетичне виховання через поняття "естетичне відношення". Вони досить докладно розробляють такі поняття як "естетичні цінності", "естетичне сприйняття", "естетичний смак", "естетичні потреби", "естетичні почуття" "естетичні судження". З погляду цих авторів, естетичне виховання – це "формування естетичного відношення людини до дійсності, зміст якого, поєднуючи в собі загальнолюдські, епохальні, регіональні, національні, класові, професійні й індивідуальні риси, несе історично визначений рівень людяності" [94, с. 51].

Українські дослідники Д. Д жола, А. Щербо розкрили методологічні, організаційні та методичні основи системи естетичного виховання в загальноосвітній школі, які базуються на ідеях історизму, гуманізму, використання загальнолюдського потенціалу засобів мистецтва. Вони запропонували сукупність специфічних принципів, методів, форм розвитку естетичних здібностей молодших школярів, які сприяють "процесу олюднення світу" [94, с. 143].

Наукові доробки цих учених з питань створення системи естетичного виховання можуть бути адаптовані і до старшокласників.

Значний доробок у розробку системи естетичного виховання у викладанні у школах дисциплін художньо-естетичного циклу внесли Д. Кабалецький та

Б. Неменський. Завдання навчання дітей мистецтвам Б. Неменський бачив не тільки в тому, щоб навчити їх бачити, відчувати і розуміти прекрасне, але й формувати вміння творити це прекрасне у своєму повсякденному житті: "Все життя школярів... повинно бути організовано "за законами краси" [243, с.16].

Б. Неменський підкреслював, що повноцінний естетичний розвиток кожної особистості пов'язаний з розвитком інтелекту й повноцінного засвоєння моральних принципів, що власне і забезпечує гармонійність її виховання [243, с.27]. Суттєву увагу Б. Неменський приділяє емоційно-почуттєвій сфері естетичного виховання засобами мистецтва, розкриває безпосередні зв'язки рівня естетичного розвитку особистості з її культурною цінністю.

Питання впливу різних естетичних факторів на естетичну свідомість та емоційно-почуттєву сферу підростаючих поколінь досліджували Л. Виготський, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Б. Теплов. Значне місце посідають вирішення проблем естетичного виховання в контексті розвитку духовності особистості у працях (З. Гіптерса, О. Рудницької, Г. Сагач, Г. Шевченко, Ж. Юзвака та ін.). Проблеми естетичного виховання в школі глибоко аналізуються у працях Г. Шевченко [452; 453]. Автор ставить питання не тільки про визначення ролі та значення мистецтва в загальному процесі розвитку особистості, в її естетичному вихованні, а й визначає його функції, простежує генетично-морфологічне та моральне призначення. Надзвичайно плідним є визначення Г. Шевченко закономірностей процесу естетичного виховання, особливо щодо формування естетичного ставлення учнів до дійсності й мистецтва [453, с. 67-95] та розвитку естетичної активності [453, с. 135-140]. Власне естетична активність як позитивне емоційно-почуттєве забарвлення відносин особи з довкіллям і є найбільшою соціальною цінністю, якій підкорюється освітній процес.

Проблеми естетичного, морально-естетичного та естетико-екологічного виховання учнів різних вікових груп засобами мистецтва, формування естетичної культури, естетичного ставлення до природи досліджувалися

В. Бутенком, М. Вербом, Н. Волошиною, Б. Лихачовим, Н. Миропольською, Л. Масол, Л. Печко, Г. Тарасенко та ін.

Аналіз філософської, мистецтвознавчої, психолого-педагогічної літератури дозволяє систематизувати підходи до визначення поняття "естетичне виховання". Естетичне виховання розглядається як виховання естетичного відношення до світу; засвоєння естетичних цінностей; соціально-виховний комплекс; цілеспрямований процес; формування естетичного сприйняття й оцінки навколишньої дійсності; стадіальний процес, що враховує вікові особливості сприйняття естетичного; формування естетичного відношення як глобального поняття, що включає в себе космопланетарні й індивідуальні людські цінності.

Головними компонентами естетичного виховання є інформаційний (пізнання життєвих явищ через мистецькі образи, інформація про мистецтво, естетичні знання); чуттєво-емоційний (чуттєво-емоційне ставлення до краси оточуючого середовища та естетичних цінностей); комунікативний (безпосереднє спілкування об'єкта виховання з творами мистецтва і художньо-творча діяльність). Проаналізувавши наукові та філософські праці, подаємо історико-генетичний аналіз естетичного виховання в узагальнюючій табл.1.

Таблиця 1.

Історико-генетичний аналіз естетичного виховання (Е.в. – скорочено)

з/п	ПІБ науковця, філософа	Головна думка науковця щодо сутності естетичного виховання
	Сократ	<i>Початок осмислення Е.в. Естетичне розглядалося як єдність різноманіття, поєднувало в собі красу духу й тіла, зовнішню і внутрішню красу, моральну й фізичну досконалість</i>
	Рабле, Локк	<i>Естетичне в людини формує життя, у всій своїй багатогранності</i>
	Платон	<i>Уперше створив систему загальнодержавного Е.в., домінуючими компонентами якої були музика, гімнастика, танці, поезія, видовищні мистецтва – загальні грецькі свята, вистави; у творах з'являються поняття, як "добро", "прекрасний", "краса" "гармонія"</i>

<i>Продовження таблиці 1.</i>		
	Піфагор	<i>Все існуюче являє собою ряд протилежностей, які народжують гармонію (розглядав це на прикладі музики)</i>
	Геракліт Ефеський	<i>Основа універсальної краси є в творах театрального мистецтва, бо становить сутність людських зв'язків</i>
	Аристотель	<i>Гармонія, є основою усіх мистецтв</i>
	Конфуцій	<i>Виховна модель спрощено виглядає так: поезія – виховання моральних якостей, музика – носій найвищої естетичної насолоди</i>
	Сюнь-цзи	<i>Духовної гармонії можна досягти, опанувавши малювання, музику й поезію в поєднанні з пошуками довершеності в побуті (виращуванні квітів, художньому оформленні), у домашньому етикеті та власному одязі</i>
	Середньовіччя	<i>Виховання "божогої іскри" слугує передумовою формування особистості в цілому, у тому числі й естетичної її цілісності</i>
	Псевдо- Діонісій, Ареопагіт, Григорій Нисський, Іоан Златоуст	<i>Прагнуть до розуміння ролі кольору, звуку в мистецькому творі. Естетична зрілість визначається умінням людини зрозуміти й сприйняти своє високе призначення (від Бога до людини) через чуттєві прояви, мелодійні звуки та кольорові сполучення, які формують мистецький твір</i>
	Леонардо да Вінчі, Рафаель, Сандро Ботічеллі, Джорджоне, Тиціан	<i>Специфічно "людське" стає ідеалом краси й натхнення. Орієнтація йде на світську культуру, а головна увага зосереджується на реальній людині, яка стає об'єктом художньої інтерпретації</i>
	Х. Вівьєс	<i>Будував виховання на розвитку індивідуальних здібностей особистості, прагнучи до гармонійного розвитку її через пізнання прекрасного</i>
	Дейвид Юм Адам Сміт	<i>Розвинули вчення про естетичне, здійснили його теоретичний аналіз</i>
	Й.-Вольфганг Гете	<i>Досліджував естетичну норму смаку</i>
	І. Готшеда	<i>Писав про німецьке віршотворство</i>
	К. Гельвеція	<i>Здійснена перша спроба філософського осмислення взаємовідносин між мистецтвом і масами</i>

<i>Продовження таблиці 1.</i>		
А. Шопенгауер	<i>Естетичне судження полягає у "свідомому і вільному узвишші над волею". В Е. стані він убачав шлях до моральності, у Е. судженні – джерело формування культури людини, переводить Е. у сферу регуляції моралі та моральності особистості</i>	
Ф. Шиллер	<i>Привертає увагу до проблеми Е.в., до продуктивних дискусій і, урешті-решт, до більш глибокого наукового обґрунтування проблеми</i>	
Кант	<i>Синтез "теоретичного розуму" відбувається в мистецтві</i>	
Гегель	<i>Синтез "теоретичного розуму" відбувається в ідеї усвідомленої творчості або художньому прагненні. Мистецтво вирішує найважливіше завдання, коли воно стає в один ряд із релігією і філософією і є одним із засобів пізнання глибоких людських інтересів, істин духу</i>	
Д. Брунер, Р. Скратон	<i>Досліджуються особливості впливу естетичного виховання на творчий розвиток особистості</i>	
Дж. Веллеєм	<i>Досліджуються роль різних видів мистецтва в Е.в.</i>	
Е. Вебб, Т.Пейтмен, Г. Айзенк	<i>Висувають думку про те, що на заняттях з мистецтвознавчих та гуманітарних дисциплін маємо формувати естетичне ставлення до навколишньої дійсності</i>	
Фіхше	<i>Естетичне полягає у створенні образу "променя", де в основу естетичних орієнтацій покладено образ</i>	
Ф.Шлегель, Л.Тік, Фр. Гербенберг	<i>Вважали основним у своїй теорії розкриття естетичного образу</i>	
К. Ясперс	<i>Наголошує на ролі естетичного в житті людини, наголошує на специфічній сутності мистецтва вчитися бачити світ очима художника, сприймати простір через форми, які дає йому архітектор, сприймати природу й людину так, як розкриває їх сутність пластика, малюнок</i>	
П. Лодій	<i>Розглядав естетику як "науку про якості доброго смаку", під смаком розумів "здатність відчувати, споглядаючи, пізнавати витончене і за допомогою цього отримувати задоволення</i>	
К.Острозький	<i>Вбачав естетику через типографію, де вийшли у світ Острозька Біблія, перша повна Біблія слов'янською мовою</i>	

<i>Продовження таблиці 1.</i>		
	Полетика, П.Величківський С.Гамалія	<i>У своїх етико-естетичних творах намагалися вказати людині шлях до внутрішнього вдосконалення</i>
	Г. Сковорода	<i>Вважав, що вихованим, розвинутим і щасливим може бути той народ, у якого вихована, розвинута та щаслива кожна особа</i>
	І. Рижський	<i>Наголошував на важливій ролі естетики у вихованні</i>
	Й. Кронеберг	<i>Критикуючи теорію "витонченого наслідування витонченій природі", стверджував, що смак, як людська якість – "не здатність відчувати витончене, а здатність задоволення"</i>
	М. Костомаров	<i>Щоб члени його були пройняті "співчуттям до неосвіченості народу", прагненням до просвітительства, морального й естетичного розвитку людства</i>
	Т. Шевченко І. Франко	<i>Сформували літературну естетику</i>
	Леся Українка	<i>Їй властива не ідеологічна та специфічна релігійна свідомість, а свідомість культурна, зокрема етико-естетична, віра в розвиток і просвітництво людини.</i>
	М. Зубрицький, О. Потебня, Г.Павлуцький	<i>Найбільш прогресивні філософські ідеї в галузі естетики того часу</i>
	М. Драгоманов	<i>Висловлював своє враження від мистецьких творів, здебільшого це стосується літературної критики</i>
	М. Зубрицький, В. Шухевич	<i>Указували на естетику народного фольклору, орнаменту, традиції декоративно-ужиткового мистецтва тощо</i>
	Н. Калашник	<i>До 30-х рр. зростали таланти в архітектурі, театральному та кіномистецтві. Водночас формувалася, підтримувалася владою та поширювалася нова теорія естетики – "марксистсько-ленінська"</i>
	Н. Калашник	<i>Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. була розроблена теорія Е.в. дітей та юнацтва, в основу якої спочатку було покладено принцип дидактики художньої освіти. А згодом зроблено спробу на принциповому визнанні Е.в. потенціалу художньо-творчої діяльності дітей створити цілісну систему Е.в.</i>

<i>Продовження таблиці 1.</i>		
	Н. Калашник	<i>До 60-х рр. ХХ ст. статус загального Е.в. "удосконалюється". Те, що "подобалося" і "не подобалося", було відповідним часові або, навпаки, протистояло доктрині комуністичного виховання на тлі естетики тодішнього радянського суспільства</i>
	І. Зязюн, О. Семашко, В. Орлов	<i>Створили програму Е.в., яка визначала завдання в основних сферах соціальної діяльності, у тому числі, у навчально-виховній сфері та у сфері вільного часу, й окреслили шляхи реалізації Е.в. – управління ним, питання кадрового, методичного забезпечення</i>
	Б. Ананьєв, Ю. Борєв, О. Буров, І. Гончаров	<i>Здійснювали теоретичну інтерпретацію поняття "естетична культура". Одним із проявів естетичної культури вважали ставлення людини до культурних цінностей та мистецької діяльності</i>
	М. Киященко, В. Разумний, С. Уланова, В. Ядов	<i>"Найважливішими складовими естетичної культури є духовність і мистецтво, які перебувають у процесі невинного розвитку та взаємозбагачення"</i>
	Ю. Бабанський, В. Сухомлинський В. Шацька	<i>Мова йде про створення єдиної варіативної концепції Е.в. у освітній, виховній й художньо-творчій роботі з дітьми</i>
	Г. Победоносцев	<i>"Відкритим залишається питання про паритетну взаємодію Е.в. з ініціативою та творчістю школярів в умовах дозвіл. діяльності". Е.в. розглядає як процес "формування певного естетичного відношення людини до дійсності"</i>
	А. Каргалов	<i>"Е.в. – суспільний процес, спрямований на формування естетичного відношення людини до дійсності, певних взаємин між людьми, здатності розуміти й створювати красу в дійсності та в мистецтві, здатності перетворювати дійсність відповідно до законів краси"</i>
	Д. Джола, А. Щербо	<i>Розглядають Е.в. через поняття "естетичне відношення", розробляють такі поняття, як "Е. цінності", "Е. сприйняття", "Е. смак", "Е. потреби", "Е. почуття", "Е. судження"</i>
	Ю. Петрова Г. Петрова, Л. Печко, Г. Мухаметзянова	<i>"Е.в. – педагогічний процес взаємодії педагога й учнів з метою розвитку естетичного відношення особистості до дійсності й мистецтва; вид виховної роботи, у процесі якої засвоюються ест. знання, здобуваються творчі вміння, формується світогляд"</i>

<i>Продовження таблиці 1.</i>		
	Д.Кабалевський	<i>"Щоб навчити дітей бачити, відчувати й розуміти прекрасне, треба формувати вміння творити прекрасне у своєму повсякденному житті"</i>
	Б. Неменський	<i>Повноцінний естетичний розвиток кожної особистості пов'язаний з розвитком інтелекту й повноцінного засвоєння моральних принципів, що власне й забезпечує гармонійність її виховання. Приділяє емоційно-почуттєвій сфері Е.в. засобами мистецтва</i>
	Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.	<i>Розглядають психологічні складові Е.в., вплив різних естетичних факторів на естетичну свідомість та емоційно-почуттєву сферу підростаючих поколінь. Досліджували емоційну природу почуттів, психологію творчості, психологічні аспекти свідомості, естетичних категорій, естетичних цінностей тощо</i>
	С. Русова	<i>"Результатом Е.в. є формування естетичної культури школярів – процес вироблення естетичних установок, ціннісних орієнтацій в області почуттів, потреб, інтересів, ідеалів і смаків, критеріїв оцінки й принципів естетичного ставлення до дійсності"</i>
	З.Гіптерс, О.Олексюк, О.Рудницька, Г.Сагач, Г.Шевченко, Ж.Юзвак, Г. Лабковська	<i>Доводять, що значне місце у вирішенні проблем Е.В. належить розвитку духовності особистості. Визначають " Е.в. системою комплексного, планомірного, цілеспрямованого й послідовного впливу на людину з боку певних соціальних інституцій та установ на основі єдиних науково-педагогічних принципів, методів та засад, у результаті чого в неї виникає світоглядна установка на безпосередню творчу оцінку дійсності і власного життя в суспільстві як проявів прекрасного й потворного, піднесеного й низького, трагічного й комічного та інших естетичних категорій"</i>
	В.Бутенко, М.Верб, І.Гончаров, Б.Лихачов, Л.Масол Н.Миропольська, Н.Волошина, Л.Печко, Г.Тарасенко та ін.	<i>Розглядають проблеми Е.в., морально-естетичного та естетико-екологічного виховання учнів різних вікових груп засобами мистецтва. Досліджують зміст, засоби, особливості формування та розвитку естетичної культури, естетичного ставлення до природи, мистецтва, світу тощо. Розробляють державні стандарти, програми, підручники з предметів художньо-естетичного профілю.</i>

Є необхідність із позицій сучасної педагогіки опрацювати питання взаємодії різних видів мистецтва в комплексному естетичному вихованні, а також обґрунтувати проблему варіативності форм і методів естетичного виховання.

Потребує уваги питання поліаспектності естетичного виховання: мотиваційний компонент – активізація інтересів підлітків до художньо-творчої діяльності; емоційно-чуттєвий – розвиток естетичних переживань; когнітивний – усвідомлення законів розвитку мистецтва; аксіологічний – формування спроможності підлітків до адекватної оцінки естетичних вражень і мистецьких діянь; комунікативний – спілкування з творами мистецтва й колективна художньо-творча діяльність; гедоністичний – одержання естетичної насолоди від сприймання художніх образів і творчості в галузі мистецтва.

Дотичною до нашого дослідження є розробка з теорії естетичного виховання Г. Петрової, присвячена системі естетичного виховання в педагогічному вищому навчальному закладі. Для нас становлять значний інтерес розроблені метапринципи естетичного виховання, на основі яких будується вся система. До цих принципів авторка відносить: аксіологічний, культурологічний, антропологічний, синергетичний.

Аксіологічний метапринцип передбачає осмислення й вивчення загальнолюдських цінностей, зокрема, ціннісних орієнтацій школярів, що включають поняття "життя", "спілкування", "краса", "праця" тощо.

Культурологічний метапринцип орієнтує на розвиток духовної культури особистості, складовою частиною, якої є естетична культура.

Антропологічний метапринцип націлює педагога на всебічне вивчення особистості учнівської молоді, діагностику рівня його естетичного розвитку з позицій особистісно зорієнтованого підходу (урахування не тільки вікових, але й індивідуальних особливостей і можливостей учнів).

Синергетичний метапринцип передбачає теоретичну розробку та практичну реалізацію системи естетичного виховання як процесу взаємодії

різних підсистем (системи естетичного виховання засобами природи, праці, спілкування, театру, музики, живопису тощо) [261].

Такими значущими підсистемами вважаємо загальноосвітні та позашкільні навчальні заклади; опираючись на визначені принципи, оберемо форми й методи естетичної взаємодії, у межах яких реалізується естетично значущий зміст. Нам у цій системі імпонує розуміння естетичного виховання *саме як взаємодії*, що знаходиться в руслі сучасних тенденцій розвитку світової педагогіки.

Проаналізувавши сутність естетичного виховання, піддавши критичному осмисленню найбільш відомі та практично апробовані естетичні системи, можна зробити наступні висновки:

- переважна більшість дослідників розглядає естетичне виховання як формування естетичного ставлення людини до мистецтва й до світу в цілому;
- найважливішою складовою більшої частини систем є діяльнісний компонент, застосування естетичного ставлення в життєвій практиці, життєтворчості, у створенні естетично оформленого середовища;
- деякі системи містять у собі елемент взаємодії педагогів і вихованців, це дозволяє задіяти елемент зворотного зв'язку, що полегшує коректування виховання;
- у новітніх системах естетичного виховання вказується на небезпеку тлумачення естетичного тільки через мистецтво, тим самим, розширюються межі розуміння естетичного;
- більшість із розглянутих систем естетичного виховання побудовано з урахуванням педагогічного потенціалу не тільки мистецтва, але й інших навчальних дисциплін позанавчальної діяльності;
- в окремих системах простежується реалізація цілей естетичного виховання, спрямованих на формування гуманістичної й естетично зорієнтованої особистості;

- новою тенденцією в розробці систем естетичного виховання є застосування культурологічного, цивілізаційного підходів, що є актуальним і перспективним напрямом у розвитку теорії виховання взагалі та теорії естетичного виховання зокрема.

Досліджуючи генезу поняття "естетичне виховання", зазначаємо, що повноцінно естетичне виховання не можна вивчатися без семантики різних видів мистецтв. Отже, вплив мистецтва на естетичне виховання підлітків розглянемо в наступному підрозділі.

2.2. Вплив мистецтва на естетичне виховання підлітків

Естетичне виховання ми розглядаємо як прагнення опанувати мистецтво не як його окремі види зі своєю специфікою, а як цілісний феномен художньо-творчої діяльності обдарованої особистості. Така людина, реалізуючи власний творчий потенціал, є взірцем освіченості для, так би мовити, звичайної людини. Тому мистецтво у всій багатолітності є джерелом комплексних естетичних знань, основою для формування досконалої людини. З іншого боку, художньо-творча діяльність є одним із проявів мистецьких прагнень людини. Тож, сутність мистецтва полягає у творчості, яка визначає і процес творення мистецьких та культурних надбань, і процес їх сприйняття.

Вивчення логіки розвитку проблеми естетичного виховання в історико-генетичному контексті відкриває можливості відслідковувати закономірності впливу мистецтва на особистість. У кожний історичний період функції естетичного удосконалення людини були покладені на конкретні види мистецтва, які втілювали ідеальні зразки людських відносин у суспільстві, пробуджували здатність піднятися над буденністю життя та прагнути естетичної насолоди. Окрім того, соціально-політичний лад суспільства обумовлював спрямованість розвитку естетичного ідеалу та його вплив на кожного члена суспільства. Величезне значення в історії розвитку естетичного виховання відіграло духовно-релігійне сприйняття дійсності. Усі світові релігії включали в свою структуру естетичний аспект, звертаючи особливу увагу на відпрацьовування методики формування особистості засобами мистецтва.

Педагогічні дослідження розглядають мистецтво як процес пізнання й відображення світу, у ході якого в людини відбувається перехід від чуттєвого пізнання (категорія мистецтва) до абстрактного мислення (категорія науки). Але якщо науково-теоретична діяльність певною мірою відокремлює людину від безпосередньої діяльності, то мистецтво зближує її з цією діяльністю. Мистецтво є, по суті, універсальним засобом формування й розвитку естетичної

свідомості та естетичної діяльності, творчих здібностей та образного мислення, які є обов'язковими чинниками естетичної культури.

Діалог з приводу художньо-педагогічних явищ і ситуацій впливає на розвиток творчого мислення. Художньо-педагогічне спілкування у формі естетично насиченого діалогу представлене як взаємини, у контексті яких художній твір виступає в якості суб'єкта та предмета спілкування [251, с. 87].

Мистецтво, за Платоном, це речове втілення, у якому об'єктивно-ідеалістичне розуміння ціннісних відношень визначає естетичне світобачення, його різноманітність та єдність [249]. Філософ підкреслював естетичну сутність мистецтва, пов'язував музику та поезію з красою. Такої ж самої думки дотримувався Горацій, який знаходив у красі мистецтва "золоту середину", оскільки був упевнений у тому, що митець потребує таланту й навчання. Ранньохристиянські філософи Августин і Фома Аквінський відзначали, що краса є досконалістю речей, розкрити її можуть почуття разом з інтелектом, а пізнати естетичну досконалість може тільки розум.

Стародавні римські філософи Сенека, Цицерон розкривали естетичні категорії, особистісні естетичні цінності людини, як гармонійність, високу моральність, культуру поглядів, уміння цінувати й насолоджуватися життям. У римських школах – смак розвивався спонтанно. "Естетичне виховання зневажалось, слово витіснило музику й хори; публіцистика, проза панували над поезією. Повсюдно засновувалися приватні школи, у яких навчалися діти римської еліти", вивчали літературу, історію, різні види мистецтв тощо [203].

Візантійські вчені (Псел, Фотій та ін.) продовжують розвивати проблему цінностей мистецтва, яке діяло в умовах суворої регламентації й підпорядковувалося церкві й державі. Митець мав право на власну фантазію, створюючи свій твір, тому мистецтво набуло алегоричної форми й символічного розуміння. Цей процес посилюється наприкінці XIII – початку XIV ст., коли європейська культура поділилася на дві течії.

Переосмислення давньої та середньовічної культур становить естетичну цінність мистецтва Відродження (Бокаччо, Леонардо да Вінчі, Рабле, Рафаель, Перуджино, Петрарка, Тиціан). У цей час складається суворо продуманий естетичний канон, який відіграв значну роль у період класицизму. Проте загальноприйнятою концепцією творчого процесу стала теорія ідеалізації краси мистецтвом, яку вперше сформулював Сократ. Зміст її полягає в тому, що краса є "всеохоплюючою". На погляд Монтеня, кожен малює красу по-своєму, тому що це – задоволення і гра. Бутелло в трактаті "Поетичне мистецтво" висуває положення щодо сутності краси як творчості.

Декарт як раціоналіст відокремлює красу від наукової форми на основі того, красиві твори мистецтва створюються "за допомогою фантазії". Такої ж думки дотримуються Д. Ломацо та Б. Христіансен, які вважали, що закон прекрасного – це власний закон, який має своє обґрунтування в кожній особі [Овся]. Як відзначає М. Овсянников, філософи-матеріалісти Ф. Бекон, Г. Гобс, Д. Локк мистецтву взагалі не відводили ніякого місця в житті людини. За їхнім вченням, історія, мистецтво й філософія ґрунтуються тільки на пам'яті, фантазії і свідомості. Вони пов'язували естетичне з моральним й утилітарним, естетичне не відокремлювали в самостійну галузь філософії, а вказували на те, що людина не може наслідувати навіть прекрасну природу, бо існують певні межі, у яких треба замкнутися.

Епоха Відродження порушує проблеми естетичного бачення світу, незважаючи на те, що в ній переважає мистецтво. Це позначилося на естетичному вихованні засобами мистецтва, що в подальшому зумовило розвиток естетичної епохи Просвітництва в Європі. На противагу поширеній в епоху Відродження ідеї творчої свободи митця, у класицизмі, переважали раціоналізм і нормативність.

Прихильником розвитку музичної культури був музичний критик та композитор О.М. Серов. Він писав: "Мистецтво лише тоді зможе процвітати, коли для нього підготовлений ґрунт. Розуміння ж мистецтва, співчування йому,

освіченість музичного смаку перебуває в тісному зв'язку з поширенням музичних знань. Не всім бути митцями – але любити й розуміти мистецтво можуть і повинні всі" [382, С. 98]. О.М. Серов закликав учити людину насолоджуватися мистецтвом, підтримувати творчі прагнення талановитих митців, свято вірив у чудодійний вплив мистецтва на моральні якості людини.

За народність та демократизм мистецтва виступав відомий критик, невтомний захисник, пропагандист народної та класичної реалістичної музики В.В. Стасов. Він гостро критикував мету й напрями вищої музичної освіти за віддаленість консерваторій, її професорів та випускників.

Зачинателі гуманістичної культури XV-XVI ст. Юрій Дрогобич, Павло Русин, Лаврентій та Стефан Зизанії, інші українські гуманісти усвідомлювали свою національну приналежність, дбали про рідну культуру незалежно від місця своєї просвітницької діяльності. Їхні погляди, дії, міркування відігравали важливу роль у розвитку театрального, музичного мистецтва, філософії, теології, історіографії. Необхідною умовою розвитку театральної справи вони вважали естетичне виховання, яке неможливе без мистецької освіти.

Про вплив мистецтва на людську моральність та культуру писав Л.М. Толстой: "Мистецтво – є людська діяльність, яка має на меті передавати людям ті вищі й найкращі почуття, до яких дожили люди" [409, с. 371].

Зробили внесок у розвиток естетичного виховання, розробляючи українську театральну проблематику, інонаціональні автори, які жили на українських землях, – Матвій Стрийковський, Шимон Шимонович, Максим Грек [394]. Чимало зробили для підвищення загального рівня музично-театрального мистецтва в Україні Д. Антонович, В. Барвінський, О. Духнович, Б. Кістяківський, М. Полторацький, Ф.Прокопович, Д. Тупало, С. Чарнецький, Д. Яворський [25]. Зокрема, Д. Антонович [13] розкрив суть феномена естетичних орієнтацій як явища, що має нові грані і модифікуються в часі і просторі. На його думку, головною рисою естетичного виховання особистості є

богопоклоніння, доброчесність та добродіяння, яке залежить від "гармонійного виховання", спрямованого до Краси.

Українські педагоги, Є. Загарський, Г.Зарецький, О. Патрицький, вважали, що естетичне виховання, спрямовуючи особистість до духовності й гармонії, закладає основу здорового погляду на світ і життя. Театр [13] духовно творить та виховує особистість, визначає базові параметри майбутньої мистецько-просвітницької моделі суспільства.

"У пошуках істини й сенсу життя людина постійно звертається до мистецтва, – підкреслює М.Й. Кнебель, – тому що воно є найпотужнішим чинником естетичного виховання. Саме у процесі осмислення та усвідомлення трагічного й комічного, прекрасного й потворного, піднесеного й низького виховується й розвивається особистість" [155].

Українське національне мистецтво лісостепової зони, яка займала частину Галичини, Волинь та Середнє Придніпров'я, увібирало й українізувало різноманітні культурні течії південної групи східних слов'ян. Дослідження підтверджують, що національний культурно-творчий процес на цих землях сформувався в епоху Середньовіччя, коли освітні та культурні процеси були тісно пов'язані з церквою, тож навчання у школах при монастирях і церквах було просякнуте християнським віровченням [133].

Важливу роль у культурному процесі України відігравали братства, що організовували й утримували братські школи, де викладання велося українською мовою. Культурою й естетикою переймався відомий церковний і освітній діяч Петро Могила, який у 1631 році заснував при Києво-Печерській лаврі школу вищого типу. Через рік школу було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією (з 1701 року – Київською академією), у якій здійснювалася освітня діяльність на рівні західноєвропейських університетів завдяки добре поставленому вивченню малювання й музики, живопису, хоровому мистецтву. Очевидно, Києво-Могилянську академію можна вважати першим навчальним закладом в Україні,

де естетичне виховання слухачів мало науково-педагогічну основу з певними елементами комплексності та варіативності.

Київська академія виховала сотні представників української освіченої інтелігенції на засадах національної духовності. З її стін за майже двохсотлітнє існування вийшло багато державних і культурних діячів, чия роль у розвитку освіти, науки й культури важко переоцінити. Визначними культурними діячами стали Г. Сковорода, М. Березовський, П. Гулак-Артемівський і ще ціла плеяда високоосвічених гуманітаріїв, які сприяли піднесенню культури та освіти в Україні [120].

Діяльність Г.Сковороди, цього енциклопедично освіченого гуманіста-просвітителя, видатного письменника й філософа мала виняткове значення для розвитку української літератури, освіти й духовності [133].

Національною особливістю української шкільної драми, яка виникла в XVI-XVII ст. в Україні, були віршовані діалоги релігійного змісту, які чергувалися з комедійними побутовими сценками, насиченими народним гумором. Наукове підґрунтя національним літературно-театральним процесам заклав відомий освітній діяч Ф. Прокопович, який створив і використовував у навчальній діяльності Київської академії власну теорію трагедії, комедії та трагікомедії [457]. Унікальним явищем в історії українського театру був ляльковий народний театр – вертеп, коли в двоповерховій скриньці розігрувалися релігійні та народно-побутові сценки. Цей жанр народного мистецтва був надзвичайно популярним і в заможній верхівки, і серед бідноти.

Завдяки високим естетичним цінностям, що несла в собі національна культура, українське мистецтво гідно шанується далеко за межами краю. Його носіями були талановиті й освічені українці, що викладали спів у багатьох містах Росії, створювали хорові капели, театри, балет. Саме в Україні було відкрито співацьку школу в Глухові, яка стала центром культурного життя Лівобережної України. Із Глухівської школи вийшли видатні українські композитори Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель [457].

В українському образотворчому мистецтві XVII-XVIII ст. чільне місце посідав іконопис. Іконостаси тих часів вражають своєю досконалістю, а творча спадщина живописця Івана Рутковича є однією з вершин давнього українського образотворчого мистецтва. Простежується зв'язок мистецтва портрета як жанру світського живопису з технікою створення іконопису у портретах Б. Хмельницького і визначних козацьких старшин. Велику художню та естетичну цінність становлять полотна Луки Долинського. Після мистецького навчання у Відні він працював у Львові й виконував ікони для собору Святого Юра, церков П'ятницької та Святого Онуфрія, створював світські портрети [416].

Період піднесення української національної культури припадає на 1781-1830 рр., коли на хвилі посиленого інтересу до історичної минувшини й народної творчості розпочався рух української молоді інтелігенції за національне духовне відродження, з'являються перші праці з історії України. Серед них найвизначнішою була "Історія русів", яку О. Оглоблін назвав "вічною книгою незалежності українського народу" [410, с. 137].

Виразником національно-духовних прагнень є класик української літератури Т.Г. Шевченко. На народно-патріотичній тематиці поезії Кобзаря виховалася плеяда визначних митців: Л. Глібов, С. Руданський, П. Чубинський – творець національного гімну "Ще не вмерла Україна". Серед них видатною постаттю був Пантелеймон Куліш, талант якого тяжів до прози. Велику значущість для української літератури має його історичний роман "Чорна Рада", у якому П. Куліш досяг правдивого відображення історичних подій та суспільних відносин XVII ст. в Україні.

У XVIII ст. відбувається бурхливий розвиток народнопоетичної творчості. Традиційна обрядова поезія – русальні, купальські, обжинкові пісні, голосіння – доповнюється героїчним епосом – думами й героїчними піснями, що створювалися співцями-кобзарями, виконувалися речитативом (мелодійною декламацією) під супровід бандури, кобзи чи ліри. ("Маруся Богуславка", "Пісня про Байду" та ін.).

У часи створення консерваторій (1862 р. у Петербурзі, 1866 р. у Москві) А.Г. Рубінштейн, фундатор музичної професійної освіти в Росії, підкреслював необхідність всебічного розвитку особистості музиканта й виховання його естетичних смаків на кращих зразках музичної культури.

Невичерпним джерелом естетичного виховання ХІХ ст. є українська національна музика, стрижнем якої була народна творчість [127]. На основі народного мелодизму була створена перша українська національна опера "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемівського, яка започаткувала українське класичне оперне мистецтво. Непересічне значення для естетичного виховання особистості має діяльність композитора, музикознавця й громадського діяча Миколи Лисенка, творча спадщина якого ("Наталка Полтавка", "Тарас Бульба", "Різдвяна ніч", "Утоплена") має світове визнання.

На початку ХХ ст. заявляє про себе плеяда талановитих композиторів – Я. Степовий, К. Стеценко, М. Леонтович, С. Людкевич, що зробили культурно-мистецьке життя України насиченим, різноманітним, яке не поступалося мистецьким рівнем перед іншими європейськими країнами.

"Музика є найчарівнішим, найтоншим засобом залучення до добра, краси, людяності. Завдяки музиці в людині пробуджується уявлення про піднесене, величне, прекрасне не тільки в оточуючому світі, але в самій собі. Музика – могутніший засіб самовиховання" – зазначав В.О. Сухомлинський [397, с. 171].

Осмыслити складні проблеми сьогодення, розширити сферу культурно-психологічної регуляції в галузі мистецтва неможливо без урахування психолого-педагогічної науки (М. Бурова-Ілієва, В. Водзинська, Н. Кириллова, О. Сушій, Н. Чавчавадзе, С. Шацький та ін.), чий творчий доробок спирається на духовні цінності, що характеризуються самоцінністю, оскільки самі ж естетичні цінності вони вважають моральною категорією.

Головною психологічною проблемою дослідження взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні

підлітків Д. Леонт'єв [190] вважає співвідношення внутрішньої структури особистості й рівнів, що утворюють її.

Мистецтво, з психологічного боку, передбачає чітке розуміння місця й ролі в системі поглядів, настанов, уявлень особистості, стосовно умов власного буття та життєдіяльності. Саме ці положення інтегруються у вихідні принципи психолога Х. Томе [424, с. 173-196], який активно користується психобіографічним методом. Одним із центральних понять, уживаним ним, є поняття "теми буття", зміст котрого він характеризує як головне прагнення особистості, яка має високу власну цінність. Гуманістична психологія орієнтується на структуру цінностей особистості, основою яких, за визначенням С. Болтівця [43, с. 31], є ідеї людської досконалості. Це дає змогу створювати український виховний, естетичний ідеал засобами мистецтва, збагачувати його, утілювати в усі сфери життя. Бо реальне втілення ідеалу слугує утворенню української виховної норми, вважав І.Сікорський [383]. Вчений звертав увагу на спорідненості мистецтва виховання й мистецтва психології, яке полягає у "зверненні до людської душі". Означена проблема є вельми істотною в нашому суспільстві, оскільки, на нашу думку, без таких культурно-духовних виховних процесів особистість не буде володіти високою духовністю.

Найважливішою умовою багатства естетичних потреб, почуттів, переживань є глибокий інтелектуальний розвиток людини, тому естетичне виховання задовольняється ознайомленням дитини з досягненнями світової культури, з культурними цінностями людства [398, с. 371].

Сприймання, розуміння краси – основа, стрижень естетичної освіти, середина тієї естетичної культури, без якою естетичні почуття залишаються глухими до всього прекрасного, тому ми прагнемо до того, щоб через всі сторони людського життя дитини – розмову й фізичну працю, творчість, суспільну діяльність, морально-естетичні відносини, дружбу, любов –

червоною ниткою проходила думка. "Красу потрібно цінити й берегти. Зупинись перед красою – і перед тобою також розквітне краса" [398, с. 371].

Ми змушені констатувати: ХХ століття, особливо його друга половина, значно змінило психологію людини з огляду на можливості науково-технічного оформлення людського життя й, умовно кажучи, мистецького його оформлення. Попередні епохи розвитку людства не відзначаються чимось подібним, і понад ста років, тривають спроби виокремити мистецтво як таке. Це важко зробити, адже від початку ХХ століття в мистецтві розгортається експериментування (від фовістів, кубістів до абстракціонізму та сюрреалізму), що покликано продемонструвати можливості художньої форми. Мистецтво як цілісний феномен розпадається. У нашому суспільстві від початку 1930-х до 1990-х років заповує соцреалізм, де функціональність знов виступає на перший план у вигляді ідеологічної, політичної доцільності, виховної спрямованості.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть у мистецтві відчуваємо примат технічних засобів, зокрема комп'ютерних ефектів. Сучасне кіно є яскравим прикладом цього. Ми схиляємося перед технічними можливостями нашого часу, а все, що стосується чистого мистецтва, залишається десь на узбіччі. Подібним чином можна оцінити й різні пошуки нових жанрів у мистецтві.

"Я розумію роль і значення культурної індустрії в сучасних умовах, однак щоби вона спрацювала, спочатку має бути людина-творець. Та людина, що створює продукт, який буде донесений до нас засобами сучасної індустрії" [102, с. 6].

"Жодна масовізація не знищує відношення "Я" читача (глядача) та "Я" автора-митця. Не знищує. Можливо, масовізація якраз спонукає частину людей працювати над своєю чуттєвістю, вести діалог один на один із митцем. Це було, є і буде. Мені не подобається роман Євтушенка "Ягодные места". Але за один абзац у цьому романі я йому безконечно вдячна. Він пише так: "Є люди, які прочитали Достоевського. Є люди, які ніколи не будуть читати Достоевського.

Є люди, які колись ще його прочитають. І є люди, які побачать Достоевського в кіно. Так є. Так було. Так буде. Можливо, раніше меншими були масштаби масовізації. Сьогодні її вплив значно більший, але завжди будуть люди, які прочитали або прочитають. І читання буде спілкуванням конкретної людини з конкретним митцем" [102, с. 4].

Вплив загальних питань мистецтва на естетичне виховання ХХ ст. проводився видатними діячами культури й мистецтва, психологами, педагогами: С. Герасимовим, Д. Кабалевським, Д. Леонтьєвим, Б. Неменським, Л. Печко, О. Семашко, Б. Тепловим, Б. Юсовим та ін. Вивченням питань естетичного виховання школярів засобами мистецтва в різних видах діяльності займалися С. Аничкін, В. Бутенко, М. Верб, О. Дем'янчук, Л. Коваль, В. Личковах, О. Мелік-Пашаєв, Н. Миропольська, О. Рудницька, Г. Тарасенко, Г. Шевченко та ін. Ці напрями є фундаментом сучасних концепцій естетичного виховання в умовах духовно-культурного відродження України.

Саме гуманітарні проблеми кінця ХХ століття активізують вивчення теорії й практики естетичного виховання, потребують принципово нових підходів у їх розробці, враховуючи необхідність втілення принципу історизму, усвідомлення прорахунків та використання ефективних знахідок у процесі реалізації теоретичних ідей у практику виховання. У зв'язку з цим ми відновлюємо логіку розвитку розуміння естетичного виховання, простежуючи процес народження нових ідей формування естетичного сприйняття дійсності в історії розвитку педагогічної думки.

Людина стала людиною, коли почула шепіт листя, пісню коника, журчання весняного струмка, дзвін срібного жайвора в літній безодні неба, шорох сніжинок та завивання хурделиці за вікном, ніжний плеск хвилі й святкову тишу ночі, – почула й, затамував подих, слухає сотні й тисячі років чарівну музику життя [398, с. 372].

Щодо окремих героїв музичних творів, образи яких пропонуються підліткам для виконання, зазначимо, що вони народжуються завдяки

особливому емоційному стану, душевним рухам, концентруючись на внутрішньому "Я". Серед цієї структурної системи слід виділити процес саморозвитку підлітків як виражальну можливість естетичних орієнтацій. Свобода й можливість вибору навчання в обраному жанрі мистецької діяльності впливають на базисну професійну підготовку, дають змогу віднайти нову модель майбутньої професії, реалізувати власні творчі можливості. Процес саморозвитку підлітків сприяє професійному визначенню, розвитку комунікативних здібностей, змістовному та розумному заповненню свого вільного часу. На думку В. Пахаренка [257], підліток має особливу психіку, йому властиве емоційно-символічне мислення, значно більше, ніж раціонально-понятійне, він різноманітніше й глибше сприймає дійсність.

Педагогічна система великого чеського педагога Я.А. Коменського покликана не лише дати учням знання, а й сформувати світогляд засобами шкільного театру, а його поради всебічно використовувати в школах театральні вистави, які впливають сильніше, ніж будь-які настанови чи сила дисципліни. "Ігрові вправи спрямовують учнів до серйозної роботи, без них даремно будемо сподіватися на повну культуру духу" [167, с. 70].

Характерною рисою сучасного мистецького розвитку підлітків є орієнтація на вивчення духовної музики, національних класичних творів, що спонукає їх до нового бачення спадщини Д. Бортнянського, М. Лисенка, К. Стеценка та ін. Духовна еволюція без тих, хто перебував у витоків національної культури, не є можливою. Тому художні означення сприяють актуалізації образу, завдяки чому він стає багатовимірним культурним простором. Підлітки часто подають певний образ силуетно, цікавлячись психологічним зламом героя, внутрішніми суперечностями, широтою думок, настроїв. Відтак керівник має спрямувати їх на вивчення світу духовно-психологічного виміру, оскільки він є визначальним.

Комплексна програма художнього виховання в школі Б. Неменського, що здійснювалася у процесі викладання образотворчого мистецтва, ураховує вікові особливості школярів, здійснює залучення їх до мистецтва, до прекрасного,

виховує творче ставлення до дійсності. У педагогічній системі Б. Неменського специфічною рисою є доказ можливості естетичного виховання школярів окремим видом мистецтва. Тому його система при всій ефективності не може претендувати на глобальність і технологічність, бо особистість Б. Неменського відіграла величезну роль у досягненні тактичних результатів.

Схожу систему за своїми цілями й технологічністю запропонував композитор Д. Кабалевський, що розглядав мистецтво як концентроване вираження художнього начала, як найважливіший засіб духовного становлення особистості. Тому його система спрямована на різнобічність художньо-естетичного і духовного розвитку дітей, для залучення їх до різноманітних естетичних вражень і різних видів мистецтва [136].

Останніми роками в українському суспільстві зросло прагнення до вивчення національних духовно-матеріальних цінностей, тому перед педагогічною наукою постало завдання розробки змісту, засобів, методів, технологій, організаційних форм навчання школярів різним видам мистецтва, народного декоративно-вжиткового мистецтва зокрема. На його особливу роль в естетичному, моральному й трудовому вихованні учнівської та студентської молоді наголошують у своїх працях Є. Антонович, В. Бойчук, М. Каган, Н. Кардаш, Н. Кузан, Г. Мельник, В. Мусієнко, Н. Ничкало, В. Орлов, Л. Оршанський, В. Радкевич, З. Резніченко, В. Тименко, В. Титаренко та ін.

Найбільші надії в цьому напрямі можна покласти на позашкільні заклади, які є величезним резервом для професійної творчості в загальному потенціалі культури й освіти. Життєздатність позашкільних закладів неодноразово діставала підтвердження на теренах мистецько-освітнього простору. Музична, театральна, літературна, образотворча діяльність у цих закладах сьогодні розмаїта й цікавіша, вона генерує сукупний мистецький талант підлітка та готує його до виходу на нові творчі горизонти (музичні, театральні студії, літературні гуртки, об'єднання тощо). При цьому ціннісні орієнтації обумовлюють трансформацію виховної системи позашкільних закладів у бік розширення

можливостей для становлення творчої особистості підлітків, самовизначення їх в естетичній діяльності та задоволенні індивідуальних потреб. Музичні театри-студії дають поштовх підліткам до формування сприймання світу, вибудови власних естетичних цінностей (С. Ангелов, Н. Кирилова, О. Музика та ін.). У контексті цього вони стають невід'ємним компонентом формування нової парадигми сучасної культури підлітків (А. Азархин, В. Біблер та ін.).

У контексті означеної проблеми варто звернути увагу на наукову думку О. Рудницької [297], яка зазначає, що взаємозв'язок музики з іншими видами художньої творчості в мальовничих виставах якнайбільше сприяє глибокому розумінню дитиною змістовної сутності музичного мистецтва. Зважаючи на провідну роль музичного мистецтва, можна стверджувати, що естетичне виховання має суттєве культурологічне значення. Відтак виконання цієї вимоги стає актуальним для здійснення педагогічної діяльності, відзначає І. Зязюн [121]. Обмірковуючи завдання й функції театрального мистецтва в наш час, дослідники А. Абрамян, В. Демін, Л. Дмитрієв, А. Єршова зосереджують увагу на можливостях театральної педагогіки. Від того, які цінності буде сформовано в підлітків сьогодні, від соціальних відносин до вміння формувати власну духовність, залежить шлях розвитку культури й мистецтва в майбутньому. Для цілей нашого дослідження цікавим буде розглянути наукові твердження й вихідні поняття про загальну культуру.

А.С. Макаренко вбачав, що у вихованні цінні також читання літератури, диспути, виробничі зв'язки, зустрічі іноземних делегацій, для чого були організовані клуби ("Ребусник"), гуртки різного спрямування (гурток верстата, організаторів виробництва, матеріальний з економії матеріалів, технічні гуртки, що розширювали економічний світогляд вихованців, надавали необхідний мінімум знань не тільки за спеціальністю, але й з виробництва в цілому), проводилися екскурсії на виробництво, вивчення досвіду роботи тощо. Він працював з іншим контингентом дітей і молоді – правопорушниками. Але красою праці, трудової діяльності й гуманним своїм ставленням до дітей

переконав, переломив свідомість неповнолітніх занедбаних дітей на бік чесного й упорядкованого за законами краси життя.

Особливе місце займала технічна творчість та раціоналізаторство. Будь-яка праця розглядалася як творча, оскільки вона цілком створює суспільне багатство й культуру країни. Навчити творчій праці – особливе завдання вихователя. Разом із тим педагог розумів і завжди підкреслював, що навчити творчій праці – завдання найскладніше, оскільки саме творча праця викликає найбільшу напругу. Навіть у найпрацьовитішої людини творчість, робота розуму, робота на синтетичних й аналітичних пристроях викликає найбільший супротив. Потрібно примушувати себе думати, бачити, дивитися, розмірковувати. Творча праця можлива тільки тоді, коли людина ставиться до своєї роботи з любов'ю, бачить свідомо в ній радість, розуміє користь праці, коли праця приносить задоволення, стає для неї основною формою прояву особистості й таланту [207, с. 11].

Говорячи про взаємозв'язок видів мистецтв з іншими видами художньої творчості, зазначаємо, що А.С. Макаренко ставив високі вимоги до грамотного мовлення вихованців, виразності та чистоти його, у чому надавав особистий приклад, був майстром-розповідачем, заслуховував думки про прочитане, аналізував граматичні помилки, заснував колективні читання [207, с. 13].

Викладання мови – найніжніше, делікатніше торкання серця дитини, це майстерність створювати людську душу, бо в слові зливаються думка, почуття та ставлення людини до всього, що його оточує. Викладання мови – це й пізнання суспільства, бо в слові закарбовані цілі епохи життя народу, його мужність і слава [399, с. 49-50].

Педагог цінував духовну цінність своїх вихованців, ім'я якої – емоційна чуйність. Формування проникливого ставлення до слова матері, батька, педагога – одна з найважливіших педагогічних проблем. Слово – це тонкий різець у руках вихователя-майстра, здатний творити виразну, дивну красу [399, с. 50].

Залучаючи вихованців до праці розуму, А. Макаренко вважав, що головне в житті не саме знання, а та гармонія, яка утворюється, коли знання гарно викладені в душі, та філософія, яка визначає людину, її світогляд [207, с.10-13].

Для підвищення загального культурного рівня колективу й залучення його до мистецтва велике значення мало постійне спілкування з Харківським театром ім. О.С. Пушкіна, котрий зіграв велику роль у формуванні свідомості, світогляду вихованців, прищепив їм велику любов до мистецтва. Вихованці неодноразово ставали переможцями конкурсів-оглядів художньої самодіяльності, виступали перед працівниками виробництв, металістами м. Харкова [207, с. 16-17].

Великого значення А.С. Макаренко надавав походам до музеїв, заводів, пам'яток культури, пам'ятних місць, які були пов'язані з великим минулим країни. Підготовка до них, вибір маршрутів використовувалася у виховних та освітніх цілях. Результати досягнутого в походах використовувалися в буденному житті, на уроках, у позакласній роботі [207, с. 19-21].

А.С. Макаренко наголошував на відвідуванні театрів як вельми позитивного явища. "П'єса в театрі потребує від дитини більш серйозної та довготривалої напруги, у цьому театр складніше кіно" [208, с. 443-444].

У наш час кіно є могутнім засобом виховання особистості. Більшість фільмів є прекрасним високохудожнім виховним засобом. Тим не менше, це зовсім не означає, що кіно можна запропонувати дітям у необмеженій кількості і без контролю [208, с. 442].

Музеї, виставки, галереї – важливий виховний засіб. Вони вимагають від дитини серйозної уваги, розважальний момент у них майже відсутній, вони організують роботу дитячого інтелекту й викликають великі та глибокі почуття. Потрібно намагатися, щоб відвідування музею не перетворилося в пусте споглядання. Великі галереї краще оглядати не одноразово [208, с. 444].

Згідно з цими тенденціями в науковій думці чітко вирізняється комплекс постійних, стабільних цінностей мистецтва в культурі суспільства. Це зумовлено фундаментальною суспільною потребою у визначенні подальшого естетичного просування підлітків щодо ставлення їхньої творчості як до цінності.

Як зосереджує О.А.Комаровська, театральній діяльності, притаманна колективна природа (підкреслено нами – Л.С.). Дієвість впливу мистецького життя, "різноманітні концерти, постанови, конкурси, відвідування театрів, філармоній, багато інших заходів", розглядає як "єдиний художній простір". Автор пропонує погляд на проблему, у якому "школа й театр, дитина, її родина й митець – рівноправні співрозмовники на різних рівнях – і в сприйманні мистецтва, і в організації сприймання, і в спілкуванні "навколо" нього", отже, і в процесі театралізованої діяльності [165, с. 9].

Дуже важливі в нашому дослідженні такі види мистецтва й форми роботи, що уможливають взаємодію педагогічну: учнів і вчителів, керівників гуртків і вихованців позашкільного навчального закладу, і, врешті-решт, взаємодію загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів естетичному вихованні підлітків.

Оволодіння мистецькими цінностями передбачає освітня галузь "Мистецтво", яка в Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти в основній школі представлена трьома змістовними лініями: музичною, образотворчою та культурологічною [93].

Зміст освіти з музичного мистецтва становить особистісне художньо-естетичне сприймання музики українських та зарубіжних композиторів у широкому діапазоні її видів, жанрів і форм (хорової, симфонічної, вокальної, інструментальної тощо), аналіз та інтерпретацію інтонаційно-образного змісту музичних творів, зв'язок музики з іншими видами мистецтва, особливості музичної мови, практичне засвоєння основних музичних понять і термінів, розвиток дитячого голосу, виконання народних і професійних (класичних та

сучасних) пісень, вивчення українського фольклору (автентичного та стилізованого), імпровізацію (вокальну, інструментальну) та інтерпретацію творів візуальних мистецтв, визначення взаємозв'язків з іншими видами мистецтва [93, с.35-36].

Зміст освіти з музичного мистецтва вміщує практичне засвоєння основних понять і термінів, особливості створення художнього образу, цілісність змісту й форми мистецького твору, виконання композицій за допомогою різноманітних видів мистецької техніки [93, с.36-37].

Мистецтво – провідна складова художньої культури, тому пропонується розглянути жанрові, національні та регіональні особливості мистецтва, роль мистецтва в культурному розвитку суспільства й особистості, жанрову палітру мистецтва та його значення в культурному розвитку людини й суспільства, художні напрями та стилі [93, с. 37-38]. Наступним є викладання художньої культури. У цій змістовній лінії розглядається сутність художньої культури як духовного явища, художньої культури й середовища, художньої культури рідного краю, поліхудожній образ світу, аналіз, інтерпретацію та оцінювання творів мистецтва. Відбувається практичне засвоєння основних понять і термінів художньої культури, з'ясовуються особливості розвитку художніх стилів і напрямів українського мистецтва. Аналізуються, інтерпретуються та оцінюються твори мистецтва. Практично засвоюються основні поняття й терміни художньої культури [93, с. 39-40].

Тому важливим механізмом оволодіння естетичними категоріями є набуття знань, умінь та навичок з музики, образотворчого мистецтва та інтегрованого курсу "Мистецтво", де відбувається органічний зв'язок, взаємовплив музики, літератури, образно-пластичних рухів в художньо-творчій діяльності. Виразність цих засобів відкриває нові естетичні враження, сприяє виникненню чуттєво-емоційних почуттів, підкреслює Т. Куришева [178], стає ключовим напрямом в естетичному вихованні підлітків. Якщо мотивація дає відповідь на запитання, для чого підлітки так діють, а ціннісна орієнтація

висвітлює те, заради чого вона діє, присвячує свою діяльність, то естетична орієнтація визначає їхній якісний аспект.

Розглядаючи "мистецтво як відображення реальної дійсності, Н.Є. Миропольська, О.П. Рудницька визначають результат ефективності навчання мистецтву як міру засвоєння визначених авторитетних суджень про мистецький твір" [295, с. 7]. О.П. Рудницька розглядає процес переживання "як єдино можливу умову спілкування з мистецтвом, яка пронизує всі ступені сприймання, віддзеркалюючи різноманітну динаміку емоційних реакцій від безпосередньо-чуттєвих проявів до вищих емоцій естетичної насолоди" [296, с. 19].

Г.П. Шевченко, говорячи про естетичний характер мистецтва, доводить, що поведінка людини є предметом естетичної оцінки, тобто ставлення людини до дійсності і є естетичним. Оскільки, головним в естетичному вихованні є відтворення всього багатства справжнього людського ставлення до світу, "явища дійсності постають перед нами чудовими й поганими, високими та низькими, трагічними та комічними, тобто в естетичних якостях" [455, с. 14].

Т.А. Флоренська, говорячи про проекцію на узагальнену модель орієнтації у світі мистецтва: співбуття, співпереживання та співдія, переконує: "Сприймання твору мистецтва – це досвід пізнання та усвідомлення, але не зовнішніх явищ, а їхнього сенсу, сутності. У кульмінації трагедії відбувається розв'язання проблеми, до розв'язання якої глядач приходять не інтелектуально, а шляхом життєвої дії (співдії героя) та переживання (співпереживання героя). Саме в цьому напрямку, стверджує Т.А. Флоренська, відбувається перехід свідомості й переривання реципієнта "із плану індивідуальних переживань в інший план – загальнолюдських цінностей та ідеалів" [439, с. 268].

На поліфункціональність мистецтва звертають увагу науковці П.М. Якобсон, М.І. Киященко і розглядають його "як явище, як засіб пізнання, спосіб самовираження, як метод аналізу стану світу, як форму естетичного

усвідомлення дійсності, катарсис, умову виховання гармонійної, цілісної особистості тощо" [470; 471].

В естетичному вихованні велике значення має взаємозв'язок естетичного сприйняття й естетичної творчості. Кожен учень має захоплюватися красою в усіх її проявах; тільки за такої умови в нього народжується бережливе, турботливе ставлення до краси, потяг знову та знову звертатися до того предмета, джерела краси, що збуджував захоплення, залишив у його душі помітний крок [398, с. 379].

На думку В.О. Сухомлинського, "ні в чому вчителю не доводиться бути таким терплячим, як у вихованні почуття краси. Потрібно привести дітей на луки, сказати їм: "Подивіться, як красиво!" Від краси природи – до краси слова, музики й живопису. Слово й книга – головний засіб естетичного виховання в школі" [397, с. 153]. "Подорож на луки, до витоків думки, слова, почуття на цьому не закінчується. Є ще музика луків... Діти завмирають: слухають музику природи. Потім в класі слухають музику. Гарна музика не тільки приносить насолоду, вона піднімає думку й почуття, розширяє душу" [397, с. 155].

"Спілкування з мистецтвом – найбільша радість життя. Мистецтво потрібно знати й розуміти, але цього мало. Мистецтво має приносити радість, і перше й найскладніше завдання вихователя – викликати в дитини почуття насолоди, потребу милуватися природою і творами мистецтва. Бо справжнє виховання – виховання культури потреб, духовних запитів, бажань. Виховуючи в дитини духовну потребу працювати й навчатися, потребу насолоджуватися мистецтвом, ви зможете виховати прекрасну людину. Виховання створює духовні потреби, навчання має можливість задовольнити їх. Поставити за мету виховання культури потреб – спілкуватися з духовними силами дитини, плекати її до життя, вести її до самостійної діяльності". "Милування, насолода прекрасним природно переростає в бажання жити за законами краси – творити прекрасне, насолоджуватися прекрасним, створеним своїми руками. Естетичне сприймання неодмінно переростає в естетичну діяльність" [397, с. 156].

"Красиве, піднесене вихованці бачать не тільки в досконалих, закінчених формах, але і в творіннях людського розуму (грандіозних технічних спорудах, новітніх машинах), і особливо у високоморальних вчинках, ідеях та інших проявах духовного світу людей" [397, с. 165].

Видатний педагог Б.М. Неменський у виданні "Мудрість краси" висловив думку про те, що тільки та краса, у створенні якої дитина брала безпосередню участь, по-справжньому видна йому та стає чуттєвою, робить його гарним захисником та пропагандистом краси [243, с. 82].

В естетичному сприйнятті як пізнавальному та емоційному процесі тісно пов'язані поняття, уявлення, судження – загалом мислення з одного боку, й переживання – з іншого. Успіх естетичного виховання залежить від того, наскільки глибоко перед учнем розкривається природа прекрасного. Але вплив на його духовний світ краси природи, творів мистецтва, оточуючого залежить не тільки від об'єктивно існуючої краси, але й від характеру його діяльності, від того, як ця краса включається в його відносини з оточуючим.

Естетичні почуття пробуджує та краса, що входить в життя людини як елемент духовного світу. Кожна людина освоює і красу природи, й музичну мелодію, і слово. І це освоєння залежить від її активної діяльності, під якою розуміємо працю, думку й почуття, що сприймають, створюють й оцінюють красу. Чим більше в природі предметів, олюднених емоційним сприйняттям, пережитих як краса навколишнього світу, тим більше краси бачить людина навколо себе, тим більше хвилює, торкає її краса – і створена іншими людьми, й первозданна, нерукотворна [398, с. 379].

Велике значення в естетичному вихованні має естетична творчість, пов'язана зі сприйняттям художніх цінностей – літератури, мистецтва. Естетичне сприйняття творів мистецтва, літератури, музики, образотворчого мистецтва також потребує активної діяльності, тобто естетичної оцінки, глибоких переживань тих якостей, які є в предметі. Маємо добиватися, щоб

дитина змалку переживала красу в художньому творі: її хвилювали описи природи й духовний стан героїв [398, с. 379-380].

Для того, щоб розкрити красу творів живопису, учителі самі повинні мати ґрунтовку підготовку з естетичної культури, постійно підвищувати свої знання. В.О. Сухомлинський зауважував: "Могутнім засобом естетичного виховання є музика – мова почуттів, переживань, найтонших відтінків настрою. Чуткість сприймання мови музики, розуміння її залежить від того, як в дитинстві сприймалися твори, які творив народ або композитори. Тут, як і при сприйманні творів живопису, великого значення надаємо природі: вчимо дітей слухати музику природи: захід сонця, зміну кольору дерев, що відбувається щохвилино. Поступово дитина починає відчувати в мелодії музичний прояв почуттів, вражень, настрою, переживань, оскільки ще до оволодіння нотною грамотою учні оволодівають мовою образів, що не тільки впливає на музичне виховання, а й на формування та розвиток почуттів. Уміння слухати й розуміти музику – одна із елементарних ознак естетичної культури, без якої немає повноцінного естетичного виховання. Сфера дії музики починається там, де закінчується мовлення; те, що неможливо сказати словами, можна сказати мелодією, бо музика безпосередньо передає настрій, переживання. Естетичний досвід поступово накопичується. Передусім, дитина має знати, що таке мистецтво, відповідально ставитись до мистецтва. Не вірю, що людина, яка стоїть зовсім осторонь художньої діяльності, здатна зрозуміти, що їй пропонує митець. Ні! Якщо ми сприймаємо геніальні твори – того ж Бетховена чи "Зів'яле листя" Франка – ми самі маємо бути принаймні обдарованими людьми і працювати над цією обдарованістю. Мистецтва й естетики треба навчати. Дитина має бути поставлена в художній простір від моменту її народження" [398, с. 383].

Переживання почуття насолоди прекрасним – перша сходинка до творчості. Чим глибше пережив учень красу, відображену в поетичному та інших творах мистецтва, тим сильніше в нього з'явилася потреба виразити

власну думку, почуття. Сприйняття та творчість в цьому випадку не тільки взаємопов'язані, але зливаються в єдиний процес естетичної оцінки.

Отже, розглядаючи вплив мистецтва на естетичне виховання підлітків, зауважимо, що вчити дитину відчувати, споглядати, спостерігати, переживати красу допомагають твори мистецтва повсякчас, уможливають позитивний результат естетичного виховання значно скоріше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаева И. О. Интегративный курс архитектурно-художественного творчества / И. О. Абаева, О. И. Бармаш // Искусство в школе. – 1994. – №1. – С. 49-56.
2. Абашкіна Н. В. Нові підходи до розробки сучасних педагогічних досліджень / Н. В. Абашкіна, Е. П. Бережна, В. О. Дорошевич // Рідна школа. – 1994. – №3-4. – С. 41-44.
3. Автомонов П. П. Художньо-тематичне оформлення школи : навч. - метод. посібник / П. П. Автомонов. – К. : Рад. школа, 1986. – 71 с.
4. Академічний тлумачний словник / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/rozvytok>.
5. Ананьев Б. Г. Избранные психол. труды : В 2 т. / Борис Герасимович Ананьев. – М : Педагогика, 1980 – Т.1. – 212 с.
6. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 382 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд. ЛГУ, 1978. – 339 с.
8. Ангелов В. Д. Дизайн в эстетическом формировании городской среды / В. Д. Ангелов : Автореф. дис. ...канд. искус. : 17.00.06. – М., 1980. 26 с.
9. Андреев В. А. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. А. Андреев. – Казань : Казанский ун-т, 1988. – 122 с.
10. Антология педагогической мысли народов СССР / [редколлегия : М. И. Кондаков (пред.) и др.]. – АПН СССР. – М. : Педагогика, 1985. – Т.1.
11. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв. / [сост. биограф. очерки, коммент. С. Д. Бабишина, Б.Н. Митюрова; редкол. : С.Ф. Егорова и др.]. – 366 с.
12. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства : історія України в університетських лекціях / В. Б. Антонович. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. – 107 с.

13. Антонович Д. В. Український театр, українська культура / Д. В. Антонович. – К. : Либідь, 1993. – 589 с.
14. Антонович Є. А. Естетичне виховання підлітків засобами народного образотворчого мистецтва: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Антонович Євген Антонович. – Івано-Франківськ, 1997. – 156 с.
15. Апраסקина О. Музыкальное воспитание в школе / О. А. Апраסקина // Музыка. – 1974. – №9. – С. 39.
16. Арбузов Ф. Об уходе за школьными зданиями : пособ. для учителей сельских школ / Состав. Ф. Арбузов. – СПб., 1962. – 16 с.
17. Аристотель. Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1976. – Т.1. – 687 с.
18. Архитектура учебно-воспитательных зданий в свете реформы общеобразовательной и профессиональной школы / Науч. ред. Н. Б. Блохина, В. И. Степанов. – М. : Стройиздат, 1987. – 105 с.
19. Асмолов А. Г. Психология личности. Принципы общепсихологич. анализа / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 367 с.
20. Афанасьев А. А. Ранняя ориентация или поздний самоанализ / А. А. Афанасьев. – М. : Молодая гвардия, 1972. – 345 с.
21. Бабанский Ю. К. Комплексный подход к воспитанию учащихся : В вопросах и ответах / Ю. К. Бабанский, Г. А. Победоносцев. – К. : Рад. школа, 1985. – 256 с.
22. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований : Дидактический аспект / Ю. К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1982. – 192 с.
23. Балтес П. Б. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П. Балтес // Психологический журнал. – 1994. – Т 15. – № 1 – С. 60-80.
24. Бахтин М. М. Искусство и ответственность; к философии поступка; автор и герой в эстетической деятельности; проблема содержания, материала и

форми в словесном художественном творчестве / Михаил Михайлович Бахтин. – К. : Next, 1994. – 384 с.

25. Бальзак О. Думки про мистецтво / Оноре де Бальзак. – К. : Мистецтво, 1981. – 255 с.

26. Безпалько О. В. Наукові дослідження в галузі соціальної педагогіки : результати моніторингу 2007-2009 рр. / О. В. Безпалько // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2010. – № 1. – С. 3-10.

27. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как ее создать : [книга для учителя] / Август Соломонович Белкин. – М. : Наука, 2003. – 4-е изд. доп. – 276 с.

28. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : Опыт социального прогнозирования / Д.Белл. – М. : Academia, 1999. – 243 с.

29. Белов В. О. Очерки об эстетике / В.О. Белов. – М. : Прогресс, 1982. – 69 с.

30. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : [наукове видання] / Іван Дмитрович Бех – К.: Либідь, 2003. – Кн. 1. – 280 с.

31. Бех І. Д. Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : [наукове видання] / Іван Дмитрович Бех – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2. – 344 с.

32. Бех І. Д. Закономірності сучасного виховного процесу // Дошкільне виховання. – 2004. – №2. – С. 3-5.

33. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук. -метод. посіб. / І. Д. Бех – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.

34. Библер В. С. Мышление как творчество : введение в логику мысленного диалога / Владимир Соломонович Библер. – М. : Политиздат, 1975. – 399 с.

35. Библер В. С. От научений – к логике культуры : Два философских введения в двадцать первый век / Владимир Библер. – М. : Политиздат, 1990. – 320 с.

36. Биков В. Ю. Методичні системи сучасних інформаційно-освітніх технологій / В. Ю. Биков // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-техн. еліти : зб. наук. пр. – Вип. 3. – Х. : НТУ"ХП", 2002. – С. 73-83.

37. Биковська О. В. Позашкільна освіта : теоретико-методичні основи : монографія / О. В. Биковська. – К. : ІВЦ АЛКОН, 2008. – 336 с.

38. Биковська О. В. Порівняльний аналіз системи позашкільної освіти України й Польщі / О. В. Биковська / Теоретико-методологічні основи виховання творчої особистості учнів в умовах позашкільних закладів : матеріали наук. -практ. конф. – К. : Грамота, 2006. – Ч. I. – С. 58-72.

39. Биковська О. В. Стратегічні напрями позашкільної освіти / О. В. Биковська / Позашкільна освіта: стратегії, інновації, практика: зб. матеріалів Міжнар. наук. -практ. конф, 21-23 травня 2009 р. / Міністерство освіти і науки України, Національний еколого-натуралістичний центр [та ін.]. – Суми : ПП "Рудень С.І." – 2009. – С. 164-168.

40. Білоусова В. О. Теорія та методика гуманістичних відносин старшокласників у позашкільній діяльності загальноосвітніх шкіл : монографія / В. О. Білоусова, Л. Т. Коваль [та ін.]. – К. : ІЗМН, 1997. – 192 с.

41. Божко Ю. Г. Система эстетических свойств архитектуры (общая концепция, классификация, моделирование, проектирование) / Ю. Г. Божко : Дис. ... д-ра архитектуры: 18.00.01. – К., 1995. – 363 с.

42. Болдуин Д. М. Духовное развитие детского индивидуума человеческого рода : методы и процессы / Д. М. Болдуин. – Ч. 1. – М., 1971.

43. Болтинець С. І. Актуальні проблеми психології: Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: зб. наук. праць. – Т.1 / За ред. С. Максименка. – К : BONA MENTE, 2002. – Вип. 3. – Ч.1 – С. 31.

44. Бондар Л. М. Виховання творчої, активної та свідомої особистості в системі роботи територіального відділення МАН України / Л. М. Бондар / Розвиток творчих здібностей дітей та учнівської молоді в системі роботи

Сумського територіального відділення МАН України : метод. посіб. / За заг. ред. Л.В. Тихенко [Л. М. Бондар, Н. В. Перепелиця, Н. Ю. Сидоренко] – Суми : ВТД "Університетська книга", 2008. – С. 93-97.

45. Бондаренко В. В. Архитектурно-художественная среда интерьеров как фактор эстетического развития школьников // Формирование эстетического отношения к искусству [Отв. ред. и сост. В.Г. Бутенко]: В 6-ти т. – М. : АПН СССР, 1991. – Т.5. – С. 126-129.

46. Борев Ю. Б. Эстетика [текст] / Ю. Б. Борев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 704 с.

47. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические произведения / П. П. Блонский. – М. : АПН РСФСР, 1983. – 620 с.

48. Брилін Б. А. Організація музичного дозвілля учнівської молоді як виховна проблема: [монографія] / Борис Андрійович Брилін. – К. : Вид-во "Освіта України", 2010. – 235 с.

49. Буров А. И. Эстетика : Проблемы и споры [текст] / Александр Иванович Буров. – М. : Искусство, 1975. – 175 с.

50. Буров А. И. Эстетическая сущность искусства [текст] / А. И. Буров. – М. : Искусство, 1985. – 2-е доп. – 292 с.

51. Бурова-Илиева М. М. Ценностные ориентации и их роль в формировании личности несовершеннолетних : Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – М., 1982. – 21с.

52. Бутенко В. Г. Педагогіка краси як теоретико-методична основа естетичної освіти і виховання молоді / В. Г. Бутенко // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України : у 5 т. – К. : Пед. думка, 2007. – Т.1 : Теорія та історія педагогіки. – С. 267-277.

53. Бушман І. О. Система освіти як засіб модернізації української культури : автореф. дис. ... к. ф. н. – 09.00.10 / І. О. Бушман; АПН України. Ін-т вищої освіти. – К., 2005. – 18 с.

54. Ващенко Г. Виховний ідеал : [посіб. для педагогів, виховників, молоді і батьків з питань виховання молодого українського покоління] / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – Т. 1. – 196 с.

55. Верб В. А. Искусство и художественное развитие учащихся / В. А. Верб. – Л. : Наука, 1977. – 116 с.

56. Вербицький В. В. Організаційно-методичні засади еколого-натуралістичної роботи ПНЗ (2003-2008 рр.) / В. В. Вербицький // Рідна школа, 2006. – №8. – С. 4-8.

57. Вербицький В. В. Позашкільна освіта у вимірі ХХІ століття. Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки : зб. матер. Всеукр. пед. конф., Київ, 2-3 грудня 2008 р. / В. В. Вербицький / [за заг. ред. В. В. Вербицького] – К. : АБЕРС, 2008. – 308 с.

58. Вербицький В. В. Про стан і перспективи розвитку позашкільної освіти. Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки : зб. матер. Всеукр. пед. конф., Київ, 2-3 грудня 2009 р. / В. В. Вербицький // [за заг. ред. В. В. Вербицького] – К. : АБЕРС, 2009. – 310 с.

59. Вербицький В. В. Формування практичного розуму цілеспрямованого учня (з досвіду сталого розвитку позашк. еколого-натурал. освіти) : [монографія] / В. В. Вербицький – К. : Деміур, 2002. – 230 с.

60. Ветрова И. Б. Эстетическая организация архитектурно-пространственной среды как фактор художественно-творческого развития школьников : Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ художественного воспитания АПН. – М., 1989. – 18 с.

61. Виховні системи освітніх закладів: досвід та проблеми / ДЮ, каф. теорії та методики виховання. – Дніпропетровськ : Промінь, 2000. – Кн. 1 / Укладачі : Л. М. Архипенко, Л. Л. Маркіна. – 214с.

62. Виховання естетичної культури школярів : навч. посіб. / І.А.Зязюн, Н.Є. Миропольська, Л.О. Хлебнікова та ін. – К. : ІЗМН, 1998. – 153с.

63. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте (психологические очерки) : [книга для учителя] / Л. С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.

64. Вища освіта України і Болонський процес : навч. посіб. / За ред. В.Г. Кременя. – К. : Освіта, 2004. – 384 с.

65. Водзинская В. В. Понятие установки, отношения и ценностной ориентации в социологическом исследовании [текст] / В. В. Водзинская // Философские науки. – 1978. – № 2. – С.48-54.

66. Вольтер. Философские сочинения [текст] / Вольтер. – М. : Мысль, 1989. – 751 с.

67. Воробьёв Г. Г. Школа будущего начинается сегодня: [книга для учителя] / Г. Г. Воробьёв. – М. : Просвещение, 1991. – 239 с.

68. Воспитательная система школы: проблемы и поиски [текст] / [Составитель Н. Л. Селиванова]. – М. : Знание, 1989. – 80 с.

69. Всеукраїнський конкурс педагогічної майстерності педагогів ПНЗ "Джерело творчості" (2012 р.) [Електронний ресурс] / Щоденник. ua. / Режим доступу : shodennik.ua.

70. Гаврилюк В. Ю. Розвиток творчої активності вихованців позашкільних навчальних закладів у процесі пошукової та дослідницької діяльності. / В. Ю. Гаврилюк // Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості учнів в умовах позашкільних навчальних закладів: матер. наук.-практ. конф. – Ч. 2. – К. : Грамота, 2006. – 231 с.

71. Гапоненко Л. Розвиток рефлексії як психологічного механізму корекції професійної поведінки у педагогічному спілкуванні // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 3-4. – С. 81-89.

72. Гавримовець К. В. Морально-естетичне виховання школярів [текст] / К.В. Гавримовець. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.http://pedagogical_vzayemodya](http://pedagogical_vzayemodya)

73. Гапійук І. М. Педагогічні умови емоційної взаємодії "викладач-студент" у процесі навчання у класичному університеті / Інна Миколаївна Гапійук : Дис. ... канд. наук: 13.00.04, 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://psihologiya/mizhosobistisna_vzayemodya](http://psihologiya/mizhosobistisna_vzayemodya)

74. Гегель Г. Эстетика: В 4-х т. – Т.3. – М. : Искусство, 1971. – 622с.

75. Гузій Н. В. Формирование музыкально-эстетической культуры школьников в условиях внешкольного начального музыкального образования: Дис... канд. пед. наук / КГУ им. Т. Г. Шевченко. – К., 1990. – 175 с.

76. Гузій Н. Формування творчого потенціалу особистості школярів у процесі естетичного виховання / Н. В. Гузій // Українська родина : [Зб. статей]. – К., 1998. – С. 228-300.

77. Говорун Д. И. Творческое воображение и эстетические чувства [текст] / Д. И. Говорун. К.: – Вища школа, 1990. – 142 с.

78. Гонтаровська Н. Навчально-виховна та методична діяльність педагогічного колективу навчального закладу естетичного профілю / Н. В. Гонтаровська // Обдарована дитина. – 2005. – №6. – С.10-29.

79. Гончаренко Н. В. Художественное в эстетике и в искусстве [текст] / Н. В. Гончаренко. – К.: Просвещение, 1990. – 249с.

80. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [текст] / С.У.Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

81. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. – Вид. 2-ге, доповн. й виправлене / Семен Устинович Гончаренко. – Рівне : Волинські береги, 2011. – 552 с.

82. Гончаренко Т. И. Эстетическое воспитание учащихся в литературно-творческом обществе / Т. И. Гончаренко. – М. : Просвещение, 1973. – 44 с.

83. Гончаров И. Ф. Эстетическое воспитание школьников средствами искусства и действительности [текст] / И. Ф. Гончаров. – М. : Педагогика, 1986. – 128 с

84. Горбунова К. М. Педагогічні умови вдосконалення керівництва творчою діяльністю молодших школярів у сфері дозвілля / К. М. Горбунова : Дис... канд. пед. наук:13.00.05 – К., 1997. – 184 с.

85. Горський В. С. Історія української філософії : [курс лекцій] / В.С. Горський. – К. : Наук. думка, 1996. – 281 с.

86. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретич. и эксперим. психол. исслед. [текст] / Василий Васильевич Давыдов; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1986. – 239 с.

87. Деркач А. А. Диалектика и теория творчества [текст] / А. А. Деркач, Н. А. Кузьмина. – М. : МГУ, 1987. – 134с.

88. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). – Київ : Райдуга, 1994. – 46 с.

89. Джола Д. М. Теорія і методика естетичного виховання школярів [текст] / Д. М. Джола, А. Б. Щербо. – К. : ІЗМН, 1998. – 390с.

90. Дем'янюк Т. Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі : наук. -метод. посіб. / Т. Д. Дем'янюк. – Суми : Антей, 2006. – 384 с.

91. Державна цільова соціальна програма розвитку позашкільної освіти на період до 2014 р. : затв. постановою Каб. Міністрів України від 27.08.2010 № 785 // Уряд. кур'єр. – 2010. – № 168. – С. 20.

92. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // [довідково-метод. видання] / [упоряд. Н.Б. Лосина, Б.М. Терещук]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 59 – 68.

93. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011р. № 1392 // Офіційний вісник України, 2011. – № 33. – 1378 с.

94. Джола Д. М. Теорія і методика естетичного виховання школярів / Д.М. Джола, А.Б. Щербо. – К. : ІЗМН, 1998. – 390с.

95. Дидактика средней школы: некоторые проблемы современной

дидактики: учеб. пособие для пед. ин-тов / [под ред. М. Н. Скаткина]. – М. : Просвещение, 1982. – 319 с.

96. Дичковська І. Інноваційні педагогічні технології : [навч. посіб.] / І. Дичковська – К., 2004. – 352 с.

97. Домбровская Т. И. Эстетическое сознание (философско-методол. анализ) / Т. И. Домбровская : дис. ...д. филос. наук. : 09.00.08 – Б.-М., 1995. – 350 с.

98. Дрейвс В. А. Преподавание он-лайн / В. А. Дрейвс. – М. : МАПДО, 2003. – 360 с.

99. Дубовик Л. П. Підготовка майбутніх учителів праці до створення естетичного середовища в шкільних приміщеннях / Людмила Петрівна Дубовик: Дис. ... канд. пед. наук 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Херсон, 2004. – 219 с.

100. Економічна енциклопедія : у 3 т. / [редколегія: С. В. Мочерний [та ін.] – К.: ВЦ "Академія", 2000. – Т. 1. – 864 с.

101. Естетика на межі епох: бесіда гол. редактора С. Пролежаєва з професоркою Л. Т. Левчук // Філософська думка, 2009. – №6. – С.4-21.

102. Естетичне виховання: [довідник] / В. І. Мазепа, А. В. Азархін, В. С. Горський та ін. – К. : Політвидав України, 1988. – 214 с.

103. Євтодюк А. В. Синергетичні засади моделювання освітніх систем. – автореф. дис. ... к. ф. н. – 09.00.03 / А. В. Євтодюк; АПН України. Ін-т вищої освіти. – К., 2002. – 20 с.

104. Жаналина Л. К. Знание и значение : Материалы межд. научн. - теоретич. конференции / Л. К. Жаналина. – Алмааты : КазНПУ, 2004. – 43 с.

105. Життєва компетентність особистості : від теорії до практики : наук. - метод. посіб. / [за ред. І. Г. Єрмакова]. – Запоріжжя : Центріон, 2005. – 640 с.

106. Жук Ю. О. Роль засобів навчання у формуванні навчального середовища / Ю. О. Жук // Нові технології навчання : наук. -метод. зб. – К. : ІЗМН. 1998. – Вип. 22. – С. 106-112.

107. Журавлев Г. Т. Научные основы управления педагогическим процессом / Г. Т. Журавлев. – М. : Знание, 1976. – 64 с.

108. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини / Лариса Петрівна Журавльова : Автореферат дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Л. П. Журавльова. – 2008. – 48 с.

109. Забродський М. М. Вікова психологія: [навчальний посібник] / М. М. Забродський – К. : МАУП, 1998. – 92с.

110. Закон України "Про загальну середню освіту" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

111. Закон України "Про освіту" // Освіта України: Нормативно-правові документи. – К. : Міленіум, 2001. – С. 11-38.

112. Закон України "Про охорону дитинства" / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

113. Закон України "Про позашкільну освіту" // Освіта України. Нормативно-правові документи. – К. : Міленіум, 2001. – С. 229-250.

114. Замашна С.М. Естетичне ставлення як психолого-педагогічна проблема / С.М.Замашна // Нова педагогічна думка. – 2003. – № 1-2. – С.67-69.

115. Замашна С.М. Шляхи оновлення змісту естетичного виховання в системі загальної середньої освіти : зб. наук. праць "Оновлення змісту, методів та організаційних форм художньо-естетичного виховання учнівської та студентської молоді" // Наукові записки РПП. – Вип. 3. – Рівне, 1998. – С.112-113.

116. Зарицька В. В. Виділення необхідної і достатньої сукупності ключових компетенцій як передумова формування здатності особистості до самореалізації / В. В. Зарицька // Соціальні технології (КНУ ім. Т. Шевченка), 2004. – Вип. 23. – С. 99-107.

117. Зарицька В. В. Психологічна підтримка учнів у їх соціальному і профільному самовизначенні. / В. В. Зарицька // Педагогіка і психологія

формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. праць – Київ-Запоріжжя, 2002. – Вип. 24. – С. 11-115.

118. Зинкевич Т. Д. Чудеса на песке [текст] / Т. Д. Зинкевич, Т. М. Грабенко. – СПб. : Речь, 2005. – 340с.

119. З історії музичного виховання в Україні : інф. довідка; – К. : Інфор., 1993. – Вип. 2. – 15 с.

120. Зязюн І. А. Виховання естетичної культури школярів: [навч. посіб.] / І. А. Зязюн, Н. Є. Миропольська, Л. О. Хлєбникова та ін. – К. : ІЗМН, 1998. – 162 с.

121. Зязюн І. А. Естетичний досвід особи : Формування і сфери вияву [текст] / І. А. Зязюн. – К. : Вища школа, 1976. – 174 с.

122. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії: навч. посіб. / І.А. Зязюн, Г.М. Сагач. – К. : Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.

123. Зязюн І.А. Національна державна комплексна програма естетичного виховання / І.А. Зязюн, О.Ф. Семашко // Рідна школа, 1995. – № 12. – С. 29-52.

124. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук. -метод. посібн. / І. А. Зязюн – К. : МАУП, 2000. – 312 с.

125. Зязюн І. А. Технологізація освіти в контексті удосконалення професійного розвитку особистості / І. А. Зязюн // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні (1992-2002 рр.): зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / АПН України. – Ч.2. – Х. : "ОВС", 2002. – С. 28-44.

126. Іваницький А. Українська музична народна творчість [текст] / А. Іваницький. – К. : Музична Україна, 1990. – 236 с.

127. Іванов В. Ф. Навчання церковного співу в Україні у IX-XVII ст. [текст] / В. Ф. Іванов. – Т.1. – К. : Муз. Україна, 1997. – 277 с.

128. Іванов О. К. Особистість викладача і його вплив на розвиток інтелекту та культуру студента / О. К. Іванов // Вісник КНУКІМ. – К., 2000. – Серія "Педагогіка". – № 3. – С. 20-27.

129. Іванова В. Л. Соціально-педагогічні проблеми естетичного виховання школярів на Півдні України / В. Л. Іванова // Вісник КНУКІМ. – К., 2001. – Серія "Педагогіка". – Вип. 4. – С. 43-47.
130. Іванов В.П. Практические и духовные предпосылки эстетического отношения: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.08. – К., 1967. – 293 с.
131. Искусство и эстетическое воспитание молодежи [текст]. – М. : Политиздат, 1986. – 319 с.
132. Іваньо І. В. Очерк развития эстетической мысли Украины [текст] / І. В. Іваньо. – М. : Искусство, 1981. – 423 с.
133. Ильин Г. Л. Философия образования (идея непрерывности). – М. Педагогика, 2002. – 256 с.
134. Изард К. Е. Эмоции человека / Кэрролл Изард; [под ред. В.Я. Гозмана]. – М. : МГУ, 1980. – 439 с.
135. Кабалевский Д. Б. Воспитание ума и сердца: кн. для учителя / Д.Б. Кабалевский / сост. В. И. Викторов. – М. : Просвещение, 1981. – 192 с.
136. Кабалевський Д. Б. Прекрасне пробуджує добро / Дмитро Борисович Кабалевський. – Статті, доповіді, виступи. – [Пер. з рос.]. – К. : Музична Україна, 1988. – 288 с.
137. Каган М. С. Социальные функции искусства [текст] / М. С. Каган. – Л. : Знание, 1979. – С. 34.
138. Каган М. С. Эстетическое и художественное воспитание в развитом социалистическом обществе [текст] / М. С. Каган. – Л.: Знание, 1984. – 32 с.
139. Кан-Калик В. А. Педагогическое творчество [текст] / В. А. Кан-Калик, Н. Д. Никандров. – М. : Педагогика, 1990. – 137 с.
140. Калашник Н. Г. Естетичні смаки, їх виток та формування [текст] / Н. Г. Калашник. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 344 с.
141. Каменский Я. А. Великая дидактика, содержащая универсальное искусство учить всех всему / Я. А. Каменский // Избранные педагогические сочинения в 2-х т. – М., 1982. – Т.1. – 476 с.

142. Капська А. Й. Педагогіка живого слова: навч. -метод. посіб. для викладачів та студентів / Алла Йосипівна Капська. – К. : ІЗМН, 1997. – 190 с.
143. Капустин Ю. А. Музыкант-исполнитель и публика [текст] / Ю.А. Капустин. – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.
144. Карамушка Л. М. Психологічні основи управління в системі середньої освіти : [навч. посіб.] / Л. М. Карамушка. – К. : ІЗМН, 1997. – 180 с.
145. Карапетян М. М. История искусства для малышей: Итальянская комедия масок / М. М. Карапетян // Искусство. – 1997. – № 43. – С.8-9.
146. Кардашов В. М. Теорія і методика викладання образотворчого мистецтва : [навч. -метод. посіб.] / В. М. Кардашов. – К. : Вид. Дім "Слово", 2007. – 296 с.
147. Кацинська Л.Л. Педагогічне управління сучасним виховним процесом. На допомогу керівн. загальноосвіт. навч. закладів : [навч. - метод. посіб.] / Л.Л. Кацинська. – Рівне, РОУППО, 2002. – 153 с.
148. Квятковский Е. В. Методологические проблемы совершенствования системы эстетического воспитания // Система эстетического воспитания школьников / Под ред. С. А. Герасимова. – М. : Педагогика, 1983. – С. 9-12.
149. Киричук О. В. Діалог у контексті педагогічної взаємодії / О.В. Киричук // Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : [кн. для вчителя] / О. В. Киричук, В. В. Авдієвська, Г. О. Балл [за ред. Г. О.Балла]. – К. : ІЗМН, 1997. – 136 с.
150. Киященко Н. И. Эстетический вкус / Н. И. Киященко, Н. Л. Лейзеров // Эстетическое сознание и процесс его формирования. – М. : Искусство, 1981. С. 119-139.
151. Киященко Н. И. Эстетическая культура и эстетическое воспитание [текст] / Н. И. Киященко. – М. : Искусство, 1983. – 85 с.
152. Кларк Б. Р. Система высшего образования : академическая организация в кросс-национальной перспективе [текст] / пер. с англ. А.

Смирнова; Нац. исслед. ун-т "Высшая школа экономики". – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 360 с.

153. Кнебель М. И. О действенном анализе театра [текст] / М. И. Кнебель. – М. : Искусство, 1971. – 131 с.

154. Кнебель М. И. О действенном анализе театра и роли. В помощь театральной самодеятельности [текст] / М. И. Кнебель. – М. : Искусство, 1971. – 131 с.

155. Коберник О. М. Методика навчання учнів 5-9 класів проектуванню в процесі вивчення технології обробки деревини і металу: [навч. -метод. посіб.] / О.М. Коберник, В.В. Бербец [та ін.] – Умань : УДПУ, 2004. – 114 с.

156. Ковбасенко Л. І. Вимоги до діяльності позашкільних закладів в сучасних умовах / Л. І. Ковбасенко // Витоки: Часопис теорії і практики позашкільної роботи серед молоді України і розвитку дитячої та юнацької творчості. – Дніпропетровськ: Алькар-Вітас, 1993. – 230 с.

157. Ковбасенко Л. І. Організаційно-педагогічні основи діяльності сучасного ПНЗ: метод. посіб. / Л. І. Ковбасенко. – К., 2000. – 53 с.

158. Ковбасенко Л. І. Освітня політика держави щодо творчого розвитку талановитої та обдарованої молоді засобами позашкільної освіти / Л.І.Ковбасенко, Р. А.Науменко / Теоретико-методичні основи виховання творчої особистості учнів в умовах ПНЗ. – Київ, 2006. – Ч. І. – 232 с.

159. Коган Л. Н. Художественная культура и художественное воспитание [текст] / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1978. – 164 с.

160. Коган Л. Н. Художественный вкус: опыт конкретно-социального исследования [текст] / Лев Наумович Коган. – М. : Мысль, 1988. – 213 с.

161. Козьякова М. Эстетическое воспитание в Древней Греции / М. Козьякова // Эстетическое воспитание. – 2001. – № 4. – С. 23-28.

162. Комарова А. І. Україна: духовність – культура – естетичний розвиток особистості (методологія, теорія і практика) // Україна на порозі третього

тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура. – К. : Наук. дослідний інститут "Проблеми людини", 1999. – Т. 14. – С. 42-48.

163. Комаровська О. А. Естетичне виховання молодших школярів засобами музично-театрального мистецтва / Оксана Анатоліївна Комаровська : Автореф. дис. ...канд. пед. наук / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1993. – 23 с.

164. Комаровська О. А. Театр і школа: виховують одноступі. [книга для вчителя та батьків] / О. А. Комаровська. – Ніжин: ТОВ "Вид-во "Аспект-Поліграф", 2006. – 92 с.

165. Коменский Я. А. Великая дидактика, содержащая универсальное искусство учить всех всему [текст] / Я. А. Коменский // Избранные педагогические сочинения в 2-х т. – М. : Педагогика, 1982. – Т.1. – 476 с.

166. Коменський Я. А. Избранные педагогические сочинения [текст] / Я.А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т.2 – 540 с.

167. Кондратенко Г. П. Ціннісно-естетичні орієнтири сучасних підлітків та їх формування в процесі розвитку естетичного світосприйняття // Ціннісні пріоритети освіти у ХХІ ст. : Матер. міжнар. наук. -практ. конф. (Луганськ, 11-13 листопада 2003 р.). – Ч. 3. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С.173-178.

168. Концепція національного виховання [текст] // Початкова школа. – 1995. – №2. – С. 48.

169. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах [текст] // Інфор. зб. МОН України. – 2004. – №10. – С.4-9.

170. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров. – 2-е изд. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун., 1989. – 734 с.

171. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк [Під ред. Л. М. Проколієнко]. – К., 2005. – 608 с.

172. Корниенко В. С. О законах красоты. К вопросу о сущности эстетических явлений в действительности и в искусстве / В. С. Корниенко. – Х. : Изд-во Харьковского университета, 1970. – 224 с.

173. Коротаева Е. В. Директор-учитель-ученик: пути взаимодействия [текст] / Е. В. Коротаева. – М. : Сентябрь, 2000. – 144 с.
174. Корчак Я. Воспитание личности [текст] / Я. Корчак. – М. : Просвещение, 1992. – с. 16.
175. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття / В. Г. Кремень // Освіта України, 2002. – № 102. – С. 6-7.
176. Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования : [учебн. пособ.] / Н. В. Кузьмина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.
177. Курышева Т. А. Театральность и музыка [текст] / Т. А. Курышева. – М. : Сов. композитор, 1984. – 27 с.
178. Кусаков Л. М. Эстетика труда и эстетическое воспитание студентов / Л.М. Кусаков //Актуальные проблемы марксистско-ленинской эстетики и эстетического воспитания. – М. : Издательство МГУ, 1987. – С. 199-202.
179. Красняков Є. Перспективи розвитку позашкільної освіти в контексті вдосконалення механізму її фінансування [текст] / Є. Красняков / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal>.
180. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти : Стратегія, реалізація, результати / В.Г. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
181. Кремень В. Г. Філософія освіти ХХІ століття / В. Г. Кремень // Освіта України, 2002. – № 102. – С. 6-7.
182. Крижанівська Т. І. Методика комплексного використання мистецтва у процесі розвитку художньої культури молодших школярів на уроках музики / Т. І. Крижанівська : дис. ... канд. пед. наук. – КДУКІМ. – К., 1998. – 172 с.
183. Кряхтунов М. И. Саморазвитие как принцип построения модели педагогического образования / М. И. Кряхтунов // Проблемы педагогического образования. – 2000. – Вып. 7. – С. 37-38.
184. Кухаренко В. М. Дистанційне навчання : Умови застосування. Дистанційний курс: навч. посіб. / О. В. Рибалко, Н. Г. Сиротенко / За ред. В.М. Кухаренка. – Харків: НТУХПІ, "Торсінг", 2002. – 320 с.

185. Левитес Д. Г. Практика обучения : современные образовательные технологии [текст] / Д. Г. Левитес. – М. : Воронеж, 1998. –278 с.
186. Левшина Л. С. Как воспринимается произведение искусства [текст] / Л. С. Левшина. – М. : Искусство, 1983. – 96 с.
187. Левчук Л. Т. История мировой культуры [текст] / Лариса Тимофіївна Левчук [и др.]. – Л. : Искусство, 1997. – 336 с.
188. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность [текст] / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
189. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций [текст] / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 69 с.
190. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения [текст] / Исаак Яковлевич Лернер. – М. : Знание, 1981. – 185 с.
191. Лещенко М. П. Зарубіжні технології підготовки учителів до естетичного виховання [текст] / М. П. Лещенко. – 2-е вид., доп. – К. : Друкарня "Техсервіс", 1996. – 192 с.
192. Лещенко М. П. Технології підготовки вчителів до естетичного виховання за рубежом / на матеріалі Великобританії, Канади, США : дис... доктора пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Марія Петрівна Лещенко. – Київ. – 1996. – 382 с.
193. Лист Міністерства освіти і науки України від 01.07.2014 № 1/9-343 "Педагогічні особливості навчання учнів у шостих класах" [Електрон. ресурс] // Міністерство освіти і науки України [веб-сайт] – Режим доступу: // www.mon.gov.ua.
194. Литовченко О. В. Виховання соціально компетентної особистості у позашкільних навчальних закладах / О. В. Литовченко // Позашкільна освіта: стратегія, інновації, практика: зб. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. – Суми : ВТД "Рудень С. І. ", 2009. – С. 26-33.
195. Литовченко О. В. Соціальне становлення особистості у позашкільних навчальних закладах як проблема педагогічної науки / О. В. Литовченко //

Народна освіта, 2010. – Вип. 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.narodnaosvita.kiev.ua>.

196. Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекций : [учеб. пособие для студ. пед. учеб. завед.] / Б. Т. Лихачев. – М. : Прометей, 1992. – 528 с.

197. Лихачев Б. Т. Прекрасное искусство в образовании и воспитании / Б. Т. Лихачев // Воспитание школьников.– 1988. – № 6.– С. 16-17.

198. Лихачев Б. Т. Теория эстетического воспитания школьников [текст] / Б. Т. Лихачев. – М.: Просвещение, 1985. – 175 с.

199. Личность в едином образовательном пространстве : сб. научн. статей I Международного образовательного форума. – Ч. 1. Конференция "Философия образования личности". – Запоріжжя, 2010. – 240 с.

200. Лобова О. В. Формування основ музичної культури молодших школярів: теорія і практика : [монографія] / Ольга Володимирівна Лобова. – Суми : ВВП "Мрія" ТОВ, 2010. – 516 с.

201. Логвин В. Метод проектів у контексті сучасної освіти / В. Логвин // Завуч. – 2003. – №1 (січень). – С.12-14.

202. Лосев А.Ф. История античной эстетики : в 8-ми т. – Т. 7. Последние века. Кн. 1. – Ч. 2. Сирийский неоплатонизм / Алексей Федорович Лосев. – М. : Фолио; АСТ, 2000. – 512 с. (Сер. "Вершины человеческой мысли").

203. Лужецький С. Г. Соціально-психологічні передумови формування предметно-просторового середовища навчання / С. Г. Лужецький // Вісник Харківського худ. -пром. інституту. – Вип. 3. "Мистецтвознавство". – Х. : ХХПИ, 2000. – С. 240-241.

204. Лукашевич М. П. Виховні механізми та технології: [навч. -метод. посіб.] / М. П. Лукашевич – К. : ІЗМН, 1998. – 110 с.

205. Люрина Т. И. Нравственное воспитание подростков во внеурочной деятельности средствами фольклора: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Люрина Таниа Ивановна. – К., 1992. – 256 с.

206. Макаренко А. С. Воспитание гражданина [текст] / А. С. Макаренко / Сост. Р. М. Бескина, М. Д. Виноградова. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
207. Макаренко А. С. Книга для родителей: Лекции о воспитании детей [текст] / А.С. Макаренко. – М. : Правда, 1986. – 446 с.
208. Малахов В. А. Цінність як категорія культури / В. А. Малахов // Філософська думка. – 1992. – №5. – С.76-85.
209. Малімон Л. Я. Розвиток творчої активності старшокласників [текст] / Л. Я. Малімон – Луцьк, 1997. – 32 с.
210. Мамонтов Я. А. Проблема естетичного виховання [текст] / Я. А. Мамонтов. – М. : Прометей, 1990. – 228 с.
211. Мардер А. П. Понятійно-теоретичні основи естетики архітектури / А. П. Мардер : дис. д. архітектури: 18.00.01. – К., 1996. – 309 с.
212. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / Н. Є. Мойсеюк. – 3-е вид., доповн. – К. : ВАТ "КДНК", 2001. – 608 с.
213. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / Абрахам Гарольд Маслоу [пер.с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
214. Масол Л. М. Виховання художньо-естетичної культури школярів засобами краєзнавства: [навч. посіб.] // Виховання естетичної культури школярів [І. А. Зязюн, Н. Є. Миропольська, Л. О. Хлебникова та ін.]. – К. : Знання України, 2004. – 253с.
215. Масол Л. Концепція загальної мистецької освіти / Людмила Масол // Мистецтво та освіта. – 2006. – № 2. – С.2-3.
216. Масол Л. Виховний потенціал мистецтва – джерело освітніх інновацій / Людмила Масол // Мистецтво та освіта. – 2001. – №1. – С. 2-5.
217. Масол Л. М. Загальна мистецька освіта: теорія і практика : [монографія] / Людмила Михайлівна Масол. – К. : Промінь, 2006. – 432 с.

218. Масол Л. М. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах / Людмила Масол // Педагогічна газета. – 2001. – №12. – С. 6-7.

219. Масол Л. М. Методика навчання мистецтва у початковій школі : посіб. для вчителів / Л. М. Масол, О. В. Гайдамака, Е. В. Белкіна [та ін.]. – Х. : Веста : Видавництво "Ранок", 2006. – 256 с.

220. Масол Л. М. Підготовка вчителів до поліхудожнього виховання учнів (теоретичні підходи й експериментальний досвід) / Людмила Масол // Мистецтво та освіта. – № 2. – 2009. – С. 2-6.

221. Мачуський В. В. Формування творчої активності старшокласників у клубах позашкільних навчальних закладів : [навч. -метод. посібник] / В. В. Мачуський, В. Ю. Гаврилюк – Біла Церква: КОШОПК, 2006. – 216 с.

222. Менеджмент керівників закладів дошкільної і початкової освіти : [навч. -метод. посіб.] / Кол. авторів : Т. Шоутен [та ін.]. – К. : Всеукр. фонд "Крок за кроком", 2008. – 112 с.

223. Методичні рекомендації щодо змісту та оформлення навчальних програм з позашкільної освіти: Додаток до листа Інституту інноваційних технологій і змісту освіти 05.06.2013 р. № 14.1/10-1685. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education>

224. Міщик Л. І. Теорія і практика професійної підготовки соціального педагога : [монографія] / Л. І. Міщик. – Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка. – 2011. – 116 с.

225. Миропольська Н. Є. Естетичне виховання старшокласників : індивідуальний підхід / Наталія Миропольська // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 3. – С. 18-24.

226. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: [монографія] / Наталія Євгенівна Миропольська. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 204 с.

227. Миропольська Н. Є. Художня культура особистості / Наталія Миропольська // Мистецтво та виховання. – 2000. – № 3. – С.40-43.
228. Мистецтво : програма для 5-9 класів [Л. Масол, О. Коваленко, Г. Сотська та ін.] // Мистецтво та освіта. – К., 2011. – № 3. – С. 3-6.
229. Мистецтво у розвитку особистості : [монографія] / за ред. Н. Г. Ничкало. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 224 с.
230. Молодиченко Н. А. Використання народних виховних традицій в загальноосвітньому навчальному закладі : [посіб.] / Наталія Алімджанівна Молодиченко. – Мелітополь : Вид-во "Мелітополь", 2004. – 102 с.
231. Москальова А. С. Засоби діагностики і корекції емоційного розвитку дітей: [метод. реком. для вчителів і практ. психологів] / Алла Степанівна Москальова. – К. : Знання, 2003. – 51 с.
232. Мурманцева Т. К. Создание культурно-эстетической среды в образовательной системе : Школа с углубленным изучением предметов художественно-эстетического цикла / Тамара Константиновна Мурманцева : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : Саратов, 1998. – 194 с.
233. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: [навч. посіб.] / Петро Андрійович М'ясоїд. – 2-ге вид., доповн. – К. : Вища шк., 2001. – 487 с.
234. Навчальна програма "Мистецтво" для 5-9 класів (розробники: Людмила Масол [та ін.]). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869429
235. Найдорф М. И. Введение в теорию культуры: Основные понятия культурологии / Марк Исаакович Найдорф. – Одесса : "Друк", 2005. – 192 с.
236. Наказ МОН України від 20. 02. 2002 р. № 114 "Про забезпечення Положення про експериментальний навчальний заклад" [Електрон. ресурс] // МОН України [веб-сайт] – Режим доступу: // www.mon.gov.ua.
237. Наказ управління освіти і науки Сумської облдержадміністрації від 22.12.11 р. № 963 "Про проведення в Сумській області експерименту "Теоретико-методологічні засади формування естетичного середовища учнів

основної та старшої школи" [Електрон. ресурс] // Управління освіти і науки Сумської облдержадміністрації [веб-сайт]. – Режим доступу: // sumy005@gmail.com

238. Національна державна комплексна програма естетичного виховання / Укл. І. А. Зязюн, О. Н. Семашко // Рідна школа. – 1999. – № 12. – С. 29-52.

239. Національна доктрина розвитку освіти : довідково-метод. видання: [кн. вчителя труд. навч.] / [упоряд. Н.Б. Лосина, Б.М. Терещук]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 38-56.

240. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр. [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.

241. Неменський Б. Роль мистецтва у системі загальної освіти. Чого і як ми навчаємо? / Б.М. Неменский // Початкова школа. – 2000. – № 4. – С. 38-41.

242. Неменский Б. М. Мудрость красоты : О проблеме эстетического воспитания [текст] / Б. М. Неменский. – М. : Просвещение, 1987. – 255 с.

243. Немов Р. С. Психология. – Кн. 1: Общие основы психологии. [4-е изд.] / Р. С. Немов. – М. : Изд-во "ВЛАДОС", 2003. – 692 с.

244. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Любов Нечволод. – Х.: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с.

245. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти в Україні: початок ХХІ століття [текст] / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2006. – 253 с.

246. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / [Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко]. – К. : Вид-во "АКОНІТ", 2001. – Т. 2. – 928 с.

247. Нор К. Ф. Використання американського досвіду формування комунікативних умінь майбутніх учителів / К. Ф. Нор // Педагогічні науки: науково-метод. журнал. – Т. 28. – Вип. 15. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С. 54-58.

248. Овсянников М. Ф. Эстетика в прошлом, настоящем и будущем : Из истории эстетической мысли [текст] / М. Ф. Овсянников. – М. : Просвещение, 1988. – 189 с.
249. Олексюк О. М. Педагогіка духовного потенціалу особистості : сфера музичного мистецтва: [навч. посіб.] / О. М. Олексюк, М. М. Ткач. – К. : Знання України, 2004. – 264с.
250. Орлов В. Ф. Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін : [монографія] / Валерій Орлов [за заг. ред. І.А. Зязюна]. – К. : Наукова думка, 2003. – 276 с.
251. Оржеховська В. М. Позашкільна робота – то реалізація творчих можливостей // Освіта України. – 2000. – № 14. – С.9.
252. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – С. 294.
253. Основні орієнтири виховання учнів 1-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України : [програма]. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2008. – 80 с.
254. Отич О. М. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання: теоретичний і методичний аспекти : [монографія] / Олена Миколаївна Отич. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 752 с.
255. Павлова Л. М. Організація методичної роботи у позашкільних навчальних закладах: [метод. рекомендації] / Л. М. Павлова – К., 2005. – 34 с.
256. Пахаренко В. І. Незбагненний апостол [текст] / В. І. Пахаренко. – Черкаси : ЧОІППО, 1999. – 296с.
257. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / Под ред. С.А.Смирнова. – М. : Академия, 2006. – 512 с.
258. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци; [сост. : В. М. Кларин, А. Н. Джуринский]. – М. : Педагогика, 1988. – 416 с.

259. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / И. Г. Песталоцци [под ред. В. А. Ротенберг, В. М. Кларина]. – М. : Педагогика, 1981. – Т.2. – 416 с.
260. Петрова Г. А. Эстетическое воспитание в педагогическом вузе как система / Г. А. Петрова // Современные подходы к теории эстетического воспитания. – М. : Педагогика, 1999. – 207с.
261. Петровський А. В. Психологія розвиваючоїся особистості [текст] / А. В. Петровський. – М. : Педагогіка, 1987. – 136 с.
262. Печерський М. С. Коли виховують стіни: Принципи і прийоми оформлення наочної агітації і використання її в роботі з учасними : [реком. учителя] / Пермський ГУ ім. А.М. Горького. – Пермь : ПГУ, 1987. – 58 с.
263. Планування і впровадження нових виховних систем та моделей у виховній роботі з учнями. Загальноосвітній навчальний заклад № 11 м. Новгород-Волинський // Позашкільний час. – 2000. – №1-2. – С.3-7.
264. Победоносцев Г. А. Совершенствуем систему воспит. школьников : [книга для учителя] / Г. А. Победоносцев. – М. : Просвещение, 1989. – 174 с.
265. Позашкільна освіта в Україні. Нормативно-правові акти / [за ред. В. В. Вербицького]. – К. : НЕНЦ, 2002. – 264 с.
266. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : [Бібліотека з освітньої політики] / під заг. ред. О.В. Овчарук. – К. : "К.І.С.", 2004. – С. 66-72.
267. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособ.]. – Самара : Издательский дом "БАХРАХ-М", 2005. – 672 с.
268. Приходченко К. І. Формування творчого освітньо-виховного середовища в загальноосвітніх закладах гуманітарного спрямування : навч. посіб. / Катерина Іллівна Приходченко. – Донецьк : ДНТУ, 2007. – 158 с.

269. Про Державну національну програму "Освіта" ("Україна ХХІ століття") Постанова Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. № 896. / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

270. Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 р. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. № 785 / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

271. Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2001 р. № 433. // Освіта України. Нормативно-правові документи. – К. : Міленіум, 2001. – С. 251-263.

272. Про Концепцію позашкільної освіти та виховання. Рішення колегії Міністерства освіти України від 25.12.1996 р. / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua>.

273. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 року № 347/2002. / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.

274. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [текст]. – Київ. – 2003. – 29с.

275. Програми для гуртків, секцій, творчих об'єднань позашкільних закладів суспільно громадського та художньо-естетичного напрямку / ред. Луїза Іванівна Ковбасенко, Людмила Михайлівна Павлова. – К. : ІЗМН, 1996. – 400 с.

276. Програми для позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів: Художньо-естетичний напрям / О. В. Биковська, І. О. Василянська, О. О. Волокова [та ін.]. – К. : Грамота, 2008. – Вип. 1. – 100 с.

277. Проектна діяльність у школі [текст] / Упоряд. М. Голубенко. – К. : Шкільний світ, 2007. – 128 с.

278. Прокопович Ф. "О поэтическом искусстве" [Трактат] / Феофан Прокопович; пер. Г. А. Стратановского. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 330 с.
279. Психологія здібностей : [навч. посіб.] / Г. І. Кагальняк, Г. О. Шульдик, Б. А. Якимчук, Л. А. Данилевич. – К. : Наук. світ, 2001. – 75 с.
280. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогика-пресс, 1998. – 560 с.
281. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи / Г.П. Пустовіт // Рідна школа, 2003. – № 2. – С. 14-19.
282. Пустовіт Г. П. Теоретичні засади і методичні підходи до формування творчої особистості в позашкільних навчальних закладах / Г. П. Пустовіт // Теоретико-методичні основи творчої особистості в умовах позашк. навч. закл. : зб. мат. наук. -практ. конф. – К., 2006. – Ч. I.– С. 38-69.
283. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи: [монографія]. – Кн. 2. / Г. П. Пустовіт, Л. В. Тихенко. – Суми : "Університетська книга", 2008 – 272 с.
284. Рабченюк Т. Управління позаурочною виховною діяльністю в школі: структурно-функціональний аналіз / Т. Рабченюк // Освіта і управління. – 1999. – № 1. – С.86-92.
285. Разумный В. А. Методика формирования эстетической культуры личности [текст] / В. А. Разумный. – М., 1986. – 86 с.
286. Рассказова О. І. Організація творчої діяльності учнів у позашкільному закладі: дис. ... к. п. н. – 13.00.05 / О. І. Рассказова; ХНУ ім. В. Каразіна. – Х., 2002. – 204 с.
287. Ратко М. Світоглядні основи української художньої культури / М. Ратко // Мистецтво та освіта. – № 1. – 2007. – С. 25-30.
288. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблема становления личности [текст] / Х. Ремшмидт. – М., 1994. – 319 с.

289. Романов А. П. Детские клубы – центры внешкольной и внеклассной воспитательной работы [текст] / Алексей Петрович Романов. – К. : Рад. школа, 1982. – 172 с.

290. Ростовський О. Я. Концепція музичного виховання школярів на основі української національної культури / О. Я. Ростовський // Художня освіта і проблеми виховання молоді : Зб. наук. ст. – К.: ІЗМН, 1997. – 119 с.

291. Ростовський О. Я. Музична освіта в Україні на межі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи / О. Я. Ростовський // Мистецтво та освіта. – 2000. – № 4. – С.9-13.

292. Ростовцев Н. Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе [учеб. пос.] / Н. Н. Ростовцев. – М. : Педагогика, 1980. – 130с.

293. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии [текст] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб : Питер Ком, 1999. – 720 с.

294. Рудницкая О. П. Вчись цінувати прекрасне [текст] / О. П. Рудницкая. – К. : Музична Україна, 1983. – 96 с.

295. Рудницька О. Інтегративні зв'язки у викладання предметів художньо-естетичного циклу / О. П. Рудницкая // Початкова школа. – 2001. – №5. – С. 40.

296. Рудницька О. П. Музика і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти : [навч. посіб.] / О.П. Рудницька. – К.:ІЗМН, 1998. – 247 с.

297. Рудницька О. П. Педагогіка : загальна і мистецька : [навч. посібник] / О. П. Рудницька. – К., 2002. – 270 с.

298. Рудницька О. П. Українське мистецтво у полікультурному просторі: [навч. посіб.] / О.П. Рудницька. – К. : "ЕксОб", 2000. – 208с.

299. Рудницька О. П. Формування музичного сприйняття в системі розвитку педагогічної культури майбутнього вчителя / О. П. Рудницька : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 – К.,1994. – 491 с.

300. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / Софія Федорівна Русова // [за ред. Є. І. Коваленко]. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.

301. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: підруч. для студ. пед. фак. / Олександра Яківна Савченко. – К. : Абрис, 1997. – 415 с.

302. Савчук І. В. Взаємодія трудового навчання і декоративно-ужиткового мистецтва як чинник мистецького розвитку школярів / І. В. Савчук, О. Ю. Пінаєва // Педагогічні науки : [зб. наук. праць]. – Херсон : Вид-во ХДПУ, 2008. – Вип. 47. – С. 218-222.

303. Серых Л. В. Взаимодействие общеобразовательных и внешкольных учебных заведений в эстетическом воспитании подростков // Вести современной науки (30 ноября – 04. 12. 2014, Великобритания) / Педагогика : Методические основы воспитательного процесса [Materials of the X International scientific and practical conference, "Conduct of modern science", – 2014. Volume 13. Pedagogical sciences. Sheffield. Science and education LTD] – 88 с. – С. 30.

304. Серых Л. В. Методика взаимодействия общеобразовательных и внешкольных учебных заведений в эстетическом воспитании подростков // "Уральский научный вестник" : Оралдын гылым жаршысы. Серия : Биологические науки. Медицина. Педагогические науки. Сельское хозяйство. – Сб. научн. -теор. и практ. трудов / ред. коллегия : М. Ж. Доскеев, И. К. Сумейменов, К. О. Буйсенбаев, К. И. Досмаганбетов [и др.]. – вып. 14 (126). – Казахстан : ЖШС "Уралнаучкнига", 2014. – С. 41-46.

305. Серых Л. В. Основные аспекты изучения эстетической среды учащихся основной и старшей школы / Лариса Серых // Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия: материалы III международной научн. - практ. конф. 5-6 апреля 2013 года. – Прага : Vedecko vydavatel'ske centrum "Sociosfera-CZ", 2013. – С. 114-118.

306. Серых Л. В. Эстетическое воспитание подростков / Л.В. Серых // Актуальные проблемы социокультурной и личностной размерности образования: возрастные аспекты. Детство в пространстве образовательных институтов: материалы научн. -практ. конф. 31.10-01.11. 2013. ["Возрасты образования: социальное и личностное измерения"], Москва : Московский

государственный университет имени М. В. Ломоносова / Под общ. ред. Е. В. Брыгзалиной. – М. : Центр стратегической конъюнктуры, 2013 (Электронное издание) – С. 100-101.

307. Серых Л. В. Эстетическое воспитание подростков в современном поликультурном образовательном пространстве средней школы и внешкольного учреждения / Л. В. Серых // Вопросы преподавания филологических дисциплин в поликультурном образовательном пространстве: материалы научн. -практ. конф. ["Актуальные вопросы преподавания филологических дисциплин в поликультурном образовательном пространстве"], 1 ноября 2013 г. – Башкортостан, г. Бирск: Бирский филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования "Башкирский государственный университет", 2013 – С. 99-103.

308. Серых Л. В. Эстетическая среда учащихся основной и старшей школы / Larisa Sierykh // Science progress in European countries: new concepts and modern solutions (Научное развитие в европейских странах: новые концепции и современные решения): (Германия, г. Штутгарт 29-30 марта 2013 г.): сб. научн. трудов I Международной научной конференции – ORT Publishing (Штутгарт, Германия). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ortpublishing.de и www.anopremier.ru.

309. Серых Л. В. Актуальні питання змісту підвищення кваліфікації вчителів і керівників гуртків, які проводять науково-дослідну роботу / Л. В. Серых // Всеукр. наук. -практ. Інтернет-конф. ["Модернізація регіональної системи підвищення кваліфікації та атестації педагогічних працівників як умова підвищення якості освіти " (03 грудня 2014 р.)] // КНВЗ "Харківська академія неперервної освіти". – Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2014. – С.165-172.

310. Серых Л. В. Вектори взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків: Interaction models

vectors school and out educational institutions in aesthetic education of adolescents / Л. В. Серих // Матеріали міжнар. наук. -практ. конференції (12-13 червня 2014 р.) ["Гармонізація культурно-освітнього простору вищої школи : соціально-педагогічні аспекти"] / [за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.В.Молодиченка]. – Мелітополь : Видавництво Мелітопольського ДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – 377 с. – С. 293-296.

311. Серих Л. В. Вивчення шкільних дисциплін у формуванні естетичного середовища учнів основної та старшої школи / Л. В. Серих // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології: зб. наук. праць / [ред. кол. : А. А. Сбруєва, М. О. Лазарев [та ін.]. – Вип. 4 (30). – Суми : СумДПУ, 2013. – С. 393-402.

312. Серих Л. В. Викладання образотворчого мистецтва за новим державним стандартом: методичне забезпечення образотворчого мистецтва, календарно-тематичне планування уроків (5-7 клас) : [метод. посіб. для вчителів образотворчого мистецтва] / Лариса Серих. – Суми: РВВ РІППО. – 2013. – 44с.

313. Серих Л. В. Викладання образотворчого мистецтва за новим державним стандартом: методичне забезпечення образотворчого мистецтва, календарно-тематичне планування уроків (6 клас) : [метод. посіб. для вчителів образ. мистецтва] / Лариса Серих. – Суми : Ніко. – 2014. – 50 с.

314. Серих Л. В. Використання кросвордів на уроках образотворчого мистецтва / Л. В. Серих // Мистецтво в школі – 2013. – № 6 (54). – С. 16-1-16.8.

315. Серих Л. В. Використання методу інтерв'язії / Лариса Серих // Трудова підготовка в сучасній школі. – № 7-8 (111-112). – 2013. – С. 44-47.

316. Серих Л. В. Виявлення рівнів сформованості естетичного середовища учнів основної та старшої школи / Лариса Серих // Всеукр. наук. -практ. конф. (26 квітня 2013 р. м. Київ) ["Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи"]. – НПУ ім. М. П. Драгоманова // Гуманітарний вісник

ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди": зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 31. – С. 312-318.

317. Серих Л. В. Взаємодія загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків: Interaction the school and out educational institutions in aesthetic education of adolescents / Л. В. Серих // Матеріали Всеукр. наук. -практ. конференції (24-26 вересня 2014 р.) ["Інноваційні соціально-педагогічні моделі розвитку творчої активності вихованців позашкільних навчальних закладів у процесі пошукової та дослідно-експериментальної діяльності"] / [укл. Н.А. Шмаль, заввідділом Вінницької обл. ст. юних туристів]. – Вінниця : ВОСЮТ, 2014. – С. 34-36.

318. Серих Л. В. Взаємодія загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків / Л. В. Серих // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології : зб. наук. праць / [ред. кол. : А. А. Сбруєва, М. О. Лазарев [та ін.]. – Вип. 7 (33). – Суми : СумДПУ, 2013. – С. 376-378.

319. Серих Л. В. Взаємодія загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків / Л. В. Серих // Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції : інтеркультурний вимір : [матер. III Міжнародної наук. конф. "Теоретичні та методичні засади розвитку мистецької освіти в контексті європейської інтеграції"], м. Суми, 1-3 жовтня 2013 р. – Суми : СумДПУ, 2013. – С. 170-171.

320. Серих Л. В. Вплив мистецтва на естетичне виховання підлітків / Л. В. Серих // Перспективні напрямки світової науки: [зб. статей учасників XXVII Міжнар. наук. -практ. конф. "Инновационный потенциал украинской науки – XXI век"] (20-25 травня 2014 р.) [Секція "Педагогічні науки та освітні технології"]. – Том. 1. Науки гуманітарного циклу. – Вид-во ПГА. – Запоріжжя, 2014. – С. 68-71.

321. Серих Л. В. Гуманні взаємини як базовий компонент змісту формування естетичного середовища учнів основної та старшої школи

/ Л.В. Серих // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць / ред. колегія : доктор пед. наук, професор З. П. Бакум, Н. І. Зеленкова [та ін.]. – Вип. 39. – Кривий Ріг : ДВНЗ "Криворізький національний університет", 2013. – С. 154-167.

322. Серих Л. В. Дослідно-експериментальна діяльність у навчальних закладах різних рівнів: досвід роботи, проблеми та перспективи / Лариса Серих // Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна робота в сучасній освіті : зб. матеріалів I Всеукр. наук. – практ. Інтернет-конференції з міжнародною участю (18 квітня 2013 р. м. Чернівці) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iprobuk.ua/forum.

323. Серих Л. В. Естетичне виховання особистості засобами методу інтерв'язії / Л. В. Серих // Інноваційні освітньо-виховні стратегії в сучасному світі: змістовний та технологічний аспект : Матеріали всеукраїнської наук. - практ. конф. з міжнарод. участю (17-18 листопада 2010 року, м. Суми). – Суми : РВВ СОІППО. – 214 с. – С. 19-24.

324. Серих Л. В. Естетичне виховання особистості засобами методу інтерв'язії / Л. В. Серих // Педагогічний альманах : Зб. наук. праць / [редкол. В. В. Кузьменко (голова) [та ін.]. – Херсон : РІПО, 2011. – Випуск 11. – 314 с. – С.19-24.

325. Серих Л. В. Естетичне виховання підлітків засобом інтерв'язії / Л.В. Серих // Розвиток творчого потенціалу учнів загальноосвітніх навчальних закладів у системі поліхудожнього виховання : зб. наук. праць II Міжнародної Школи методичного досвіду / ред. колегія : Л. М. Масол, Л. В. Школяр, А. М. Старєва, Т. В. Кібалова ; за заг. ред. А. М. Старєвої. – Миколаїв : ОІППО, 2013. – (24-27 червня 2013 р.). – С. 135-147.

326. Серих Л. В. Естетичні цінності та їх роль в естетичному середовищі / Лариса Серих // Освіта Сумщини. – Суми: СОІППО, 2012. – №1 (13). – С. 20-22.

327. Серих Л. В. Ефективність викладання образотворчого мистецтва: аспекти підвищення кваліфікації слухачів курсів підвищення кваліфікації інституту післядипломної освіти / Л. В. Серих // Виховання особистості у креативному соціумі : зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук. -практ. семінару в позашкільній освіті. – Суми : ЦПО та РТМ, 2009. – С. 75-84.

328. Серих Л. В. Зі скарбниці Сумського художнього музею / Лариса Серих // Мистецтво в школі. – № 10 (46) жовтень. – 2012. – С. 13-18.

329. Серих Л.В. Значення естетичного середовища в освітньому просторі навчального закладу / Л.В. Серих // Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти: Науково-методичний журнал. – Чернівці : Черемош, 2013. – С. 112-119.

330. Серих Л. В. Із скарбниці Сумського художнього музею : методичний посібник для вчителів художньо-естетичного профілю, вчителів початкових класів / Лариса Серих. – Суми : РВВ ОІППО, 2010. – 51 с.

331. Серих Л. В. Констатувальний етап дослідження естетичного середовища учнів основної та старшої школи / Л. В. Серих // Педагогічні науки : Вісник Глухівського НПУ ім. О.Довженка : зб. наук. праць. – Вип. 21., 2012. – С. 97-102.

332. Серих Л. В. Кролевецьке візерункове ткацтво / Лариса Серих // Мистецтво в школі: музика, образотворче мистецтво, художня культура. – 2010. – № 7 (19) липень. – С. 41-47.

333. Серих Л. В. Кераміка Слобожанщини / Лариса Серих // Мистецтво в школі: музика, образотворче мистецтво, художня культура. – 2010. – № 10 (22) жовтень. – С. 32-43.

334. Серих Л. В. Кролевецьке візерункове ткацтво на уроках художньо-естетичного циклу : [навч. -метод. посіб.] / Л. В. Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2009. – 125 с.

335. Серих Л. В. Метод інтерв'язії як психотехнологія розвитку творчого потенціалу особистості / Л. В. Серих // Творчий потенціал як умова та засіб

реалізації особистості в трансформаційному суспільстві : Матеріали Всеукр. наук. -практ. конф. 21-22. 10 2010 р. у 2-х ч. (Ч 2). – Суми : Нота Бене, 2010. – С. 51-53.

336. Серих Л. В. Методичні рекомендації до вивчення курсу "Intel "Навчання для майбутнього" слухачів курсів підвищення кваліфікації: Теорія та методика викладання образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва / Лариса Серих. – Суми: СОІППО. – 2014. – 20 с.

337. Серих Л. В. Модель взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків: Interaction model school and out educational institutions in aesthetic education of adolescents / Л. В. Серих // Всеукр. наук. -практ. Інтернет-конф. ["Підготовка педагогів до реалізації "Основних орієнтирів виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів" (15 травня 2014 р.)] // КНВЗ "Харківська академія неперервної освіти" <https://mail.ukr.net/classic#readmsg,id=1400160175017915>.

338. Серих Л. В. Модель естетичного виховання підлітків позашкільних навчальних закладів в контексті науково-дослідної роботи / Л. В. Серих // Матеріали обл. наук. -практ. конференції (27 листопада 2014 р.) ["Обдарована молодь – успішна держава"] / [укл. Л. В. Тихенко, директор Сумського ОЦПО та РТМ]. – Суми. – РВВ : СОІППО, 2014. – С. 36-42.

339. Серих Л. В. Модель професійної компетентності педагогів : [конспект лекції] / Лариса Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2008. – 24 с.

340. Серих Л. В. Моделювання освітньої та професійної підготовки фахівця : [посіб. для магістрантів 8.180 10021 "Педагогіка вищої школи"] / Лариса Серих. – Суми : СОІППО, 2012. – 212 с.

341. Серих Л. В. Моделювання освітньої та професійної підготовки фахівця : [посібник для магістрантів 8.180 10021 "Педагогіка вищої школи"] доповн. і перероб. / Л.В. Серих . – Суми : НІКО, 2013. – 248 с.

342. Серих Л.В. Наступність художньо-естетичного розвитку молодших школярів та підлітків / Л. В. Серих // Матеріали обл. наук. -метод. семінар

["Методика формування ключових і предметних компетентностей у молодших школярів"] // Педагогічні науки : Вісник Глухівського НПУ ім. О. Довженка : зб. наук. праць. – Вип. 22. – Глухів, 2013. – С. 122-127.

343. Серих Л. В. Новітні підходи до взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків : The newest approaches to cooperation of educational and extracurricular educational institutions in aesthetic education of adolescents / Л. В. Серих // Педагогічні науки та освіта : зб. наук. праць / [під наук. ред. проф. К. Л. Крутій]. (10 грудня 2013 р., м. Запоріжжя). – КЗ "Запорізька обласна академія післядипломної педагогічної освіти". – С. 142-147.

344. Серих Л. В. Організаційно-методичне забезпечення образотворчого мистецтва в загальноосвітніх навчальних закладах : метод. посіб. для вчителя образ. мистецтва / Лариса Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2008. – 52 с.

345. Серих Л. В. Підвищення педагогічної майстерності педагога / Л. В. Серих // Освіта Сумщини. – Суми : СОІППО, 2009. – №2. – С. 16-21.

346. Серих Л. В. Підвищення педагогічної майстерності педагогів : [конспект лекції] / Л. В. Серих. – Суми : СОІППО, 2008. – 24 с.

347. Серих Л. В. Підготовка вчителів до формування естетичних цінностей в учнів засобами декоративно-ужиткового мистецтва / Л. В. Серих // Формування ціннісного ставлення учнів до навколишнього світу в умовах реалізації нової моделі школи естетичної культури : матеріали наук. -практ. конф. у 2-х частинах. – Ч. 2. – Рівне, 2009. – С. 176-185.

348. Серих Л. В. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва до апробації навчальних підручників / Л. В. Серих // Стан перспективи апробації навчальної літератури : матер. Всеукр. наук.-метод. конф. (Кіровоград, 28-29 жовтня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Акад. пед. наук України [та ін.]. – Кіровоград : КОІППО імені В. Сухомлинського, 2009. – С. 346-352.

349. Серих Л. В. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва до апробації навчальних підручників / Л. В. Серих // Наукові записки. – Випуск 88.

– Серія : Педагогічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2010. – С. 222-225.

350. Серих Л.В. Підготовка вчителів образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва до використання методу інтерв'язії / Л. В. Серих // Педагогічний альманах : Зб. наук. праць / [редкол. В. В. Кузьменко (голова) [та ін.]. – Херсон : РІПО, 2010. – Випуск 7. – С. 171-177.

351. Серих Л.В. Педагогічні умови ефективної взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків / Л.В. Серих // Матеріали Всеукр. наук. -практ. семінару (09 грудня 2014 р.) ["Обдарована молодь – успішна держава"] / [укл. Л. І. Ніколаєнко, заст. директора з навчально-методичної роботи Сумського Палацу дітей та юнацтва]. – Суми : РВВ СОІППО, 2014. – С.4-11.

352. Серих Л. В. Педагогічні умови самореалізації вчителя образотворчого мистецтва в системі післядипломної педагогічної освіти / Л. В. Серих // Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції: теоретичні та методичні засади розвитку / Матеріали ІІ Міжнародної наук. конф. (28-30 вересня). – Суми : СумДПУ, 2010. – С. 162-166.

353. Серих Л. В. Першими гончарями були жінки : використання кераміки на уроках образотворчого мистецтва / Л. В. Серих // Шкільний світ. – 2009. – № 36 (500). – С.9-12.

354. Серих Л. В. Планування і реалізація освітньої траєкторії вчителя-експериментатора протягом проведення дослідження естетичного середовища учнів основної та старшої школи / Л. В. Серих // Планування і реалізація освітньої траєкторії вчителя-експериментатора : зб. наук. праць / Вип. ІІІ. – у двох ч. – Львів : ЛОІППО, 2012. – Ч. 1. – С. 100-114.

355. Серих Л. В. Проблема формування естетичного середовища в закладах освіти / Лариса Серих // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / [За заг. ред. проф. В.І. Сипченка]. – Вип. LVІІІ. – Ч.1. – Слов'янськ : СДПУ, 2011.– 186-192 с.

356. Серих Л. В. Професійне вдосконалення вчителів щодо формування естетичних цінностей в учнів засобами декоративно-прикладного мистецтва / Лариса Серих // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць : Ун-т менедж. освіти НАПН України / [редкол. : О.Л. Ануфрієва [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 1 (14), ч. 1 : Педагогіка / [голов. ред. В.В. Олійник]. – 2010. – С. 147-155/

357. Серих Л. В. Розвиток креативності дитини / Лариса Серих // Мистецтво в школі. – № 2 (50) лютий. – 2013. – С. 16-1-16.6.

358. Серих Л.В. Розробка моделі взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів: Development of model of cooperation of general and out-of-school educational establishments / Л.В. Серих // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. статей / ред. колегія : О.В.Глузман, М.Я.Ігнатенко, В.С. Заслуженюк [та ін.]: Ялта : РВВ КГУ, 2014. – Вип. 44. – Ч.2. – С. 242-247.

359. Серих Л. В. Самореалізація вчителя образотворчого мистецтва в системі післядипломної педагогічної освіти / Л. В. Серих // Личность в едином образовательном пространстве : [сб. науч. статей I Международного образовательного форума (г. Запорожье, 5-7 мая 2010 года)] / під наук. ред. проф. К. Л. Крутий : Ч. 1. Конференція "Філософія освіти особистості". – Запоріжжя : ООО "ЛИПС" ЛТД, 2010. – С. 162-166.

360. Серих Л. В. Словник термінів для магістрантів спеціальності "Педагогіка вищої школи" з дисципліни "Моделювання освітньої та професійної підготовки фахівця" / Лариса Серих. – Суми: СОІППО. – 2011. – 42 с.

361. Серих Л. В. Створення проектів з образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва як засіб формування творчого мислення школярів / Л. В. Серих // Формування проектного мислення школярів засобами мистецтва в процесі вивчення худ. культури : [матеріали всеукр. наук. -практ. конф. (23-24 листопада 2010 року, м. Запоріжжя)]. – КЗ "Запорізька обласна академія післядипломної педагогічної освіти". – С. 142-147.

362. Серих Л. В. Сучасні підходи до уроку образотворчого мистецтва : [навч. -метод. посіб. для вчителів образотворчого мистецтва] / Л.В. Серих. – Суми : Ніко, 2011 – 104 с., іл.

363. Серих Л. В. Сучасні підходи до професійної педагогічної підготовки студентів спеціальності "Педагогіка вищої школи" / Лариса Серих. – // Магістратура : Стан, проблеми, перспективи розвитку: Збірник матеріалів регіональної наук. – практичної конф. для аспірантів, викладачів, науковців. – Суми : СОІППО, 2011. – С.165-169.

364. Серих Л. В. Сходинки до Парнасу : [альбом творчих робіт учнів] / укладач : Лариса Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2010. – 55 с.

365. Серих Л. В. Теоретичні та практичні аспекти формування естетичного середовища учнів основної та старшої школи / Лариса Серих // Інновації як чинник суспільного розвитку : теорія і практика : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 травня 2012 року : у 2 ч. – Суми : НІКО, 2012. – Ч. 2. – С. 118-120.

366. Серих Л. В. Теоретичні та практичні аспекти формування естетичного середовища учнів основної та старшої школи / Лариса Серих // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 617. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2012. – С. 165-172.

367. Серих Л. В. Теорія та методика викладання образотворчого мистецтва: навчально-методичний комплекс для вчителів образотворчого мистецтва / Л. В. Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2008. – 240 с.

368. Серих Л. В. Теорія та методика викладання образотворчого мистецтва: [навч. -метод. комплекс для вчителів образ. мистецтва, які викладають його не за фахом] / Л. В. Серих. – Суми : СОІППО, 2008. – 240 с.

369. Серих Л. В. Теорія та методика гурткової роботи: [навч. -метод. комплекс для керівників гуртків позашкільних навчальних закладів] / Л. В. Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2008. – 258 с.

370. Серих Л. В. Теорія та методика позашкільної освіти: [навч. -метод. комплекс для заст. директорів, заввідділами, методистів, культурних організаторів позашк. навч. закладів] / Л. В. Серих. – Суми : РВВ СОШПО, 2008. – 224 с.

371. Серих Л. В. Технологія взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків: Technology of cooperation of general and out-of-school educational establishments are in aesthetic education of teenagers / Л.В. Серих // Педагогічний процес: теорія і практика : зб. наук. праць, що увійшов до польської міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus/ [ред. колегія : С. Сисоєва, Г. Балл, О. Безпалько [та ін.]. – вип. 3 (14). – Київ : Б. Грінченка, 2014. – С. 87-92; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pptp.kubg.edu.ua/numbers/39-arkhiv-nomeriv-2014-roku/122-3-2014-roku.html>.

372. Серих Л. В. Уплив естетичного сприймання творів мистецтва з патріотичної тематики на формування естетичного середовища / Л. В. Серих // Формування естетичного середовища: теорія і практика : зб. матеріалів регіон. наук. -практ. конф. ["Художньо-естетична освіта і виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів в процесі впровадження інтегрованих курсів" в рамках Всеукр. форуму з міжнародною участю ["Відкриті інновації як феномен глобально-орієнтованого суспільства"] (13-17 травня 2013р. м. Суми) / за заг. ред. к. пед. наук, доц. Л. В. Серих. – Суми, Сумський ОШПО : РВВ СОШПО, 2013. – С. 66-68.

373. Серих Л. В. Фасилітована дискусія як розвиток умінь сприймати твори мистецтва / Л. В. Серих // Виховання особистості у креативному соціумі : [зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. -практ. семінару в позашкільній освіті]. – Суми : ЦПО та РТМ, 2009. – С. 24-32.

374. Серих Л. В. Формування естетичної культури школярів засобами мистецтва / Л. В. Серих // Ідеї, реалії і перспективи освітніх інновацій : філософія, психологія, методика : [матеріали наук. -практ. конференції у 2-х ч.]. – Ч. 2. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2007. – С. 120-124.

375. Серих Л. В. Формування естетичного середовища: експеримент діє / Лариса Серих // Освіта Сумщини. – Суми : СОІППО, 2013. – №2 (18). – С. 41-43.

376. Серих Л. В. Формування естетичного середовища : експеримент діє / Л. В. Серих // Формування естетичного середовища: теорія і практика : зб. матеріалів регіон. наук. -практ. конф. ["Художньо-естетична освіта і виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів в процесі впровадження інтегрованих курсів" в рамках Всеукр. форуму з міжнародною участю ["Відкриті інновації як феномен глобально-орієнтованого суспільства"] (13-17 травня 2013р. м. Суми) / за заг. ред. к. пед. наук, доц. Л. В. Серих. – Суми, Сумський ОІППО : СОІППО, 2013. –С. 68-72.

377. Серих Л. В. Формування естетичного середовища засобами декоративно-вжиткового мистецтва : [монографія] / Лариса Серих. – Суми: СОІППО, 2012. – 152 с.

378. Серих Л. В. Формування національної свідомості школярів засобами образотворчого мистецтва в закладах позашкільної освіти / Л. В. Серих // Виховання особистості у креативному соціумі : [зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук. -практ. семінару в позашкільній освіті]. – Суми: ЦПО та РТМ, 2009. – С. 126-133.

379. Серих Л. В. Художня культура України: 9 клас. Візуальне мистецтво: архітектура, скульптура, живопис, графіка. Кіно : [навч. -метод. посіб.] / Лариса Серих. – Суми : РВВ СОІППО, 2010. – 88 с.

380. Серих Л. В. Шляхи досягнення акмеуспіху підлітків сільської школи в художньо-естетичному вихованні / Л. В. Серих // Всеукр. наук. -практ. конф. ["Інноваційні технології у професійній підготовці педагогічних кадрів до роботи в умовах сільської школи"] // Педагогічні науки : Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка : зб. наук. праць. – Вип. 23. – Глухів, 2013. – С. 42-47.

381. Серов О. М. Вибрані статті / О.М. Серов. Т.1. – К. : АРТ, 1970. – С. 98.
382. Сікорський І. А. Психологические основы воспитания и обучения [текст] / І. А. Сікорський. – К, 1909. – 75 с.
383. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики [текст] / М. Н. Скаткин. – М. : Педагогика, 1984. – 96 с.
384. Словник іншомовних слів. / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.rozum.org.ua/index>.
385. Сорока Г. І. Планування навчально-виховного процесу: [метод. посіб.] / Г. І. Сорока. – Харків : Основа, 2008. – 72 с
386. Сисоєва С. О. Проблеми дистанційного навчання: педагогічний аспект // Неперервна професійна освіта : теорія і практика. – Вип. III-IV, 2003. – С. 81-94.
387. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки : посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фібула. – Київ : Академвидав, 2003 – 502с.
388. Соціальна робота в Україні : [навч. посіб.] / [І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, О. І. Янкович та ін.]. – К. : ДЦССМ, 2004. – 256с.
389. Станіславський К. С. Робота актора над собою [текст] / К. С. Станіславський. – К. : Мистецтво. – 1960. – 670 с.
390. Станкевич А. Д. Проблемы целосности личности [текст] / А. Д. Станкевич. – М. : Высш. школа, 1987. – 134с.
391. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 31.
392. Струве Г. А. Музыка для всех [текст] / Георгий Александрович Струве. – М. : Молодая гвардия, 1978. – 206 с.
393. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини [текст] / Б. М. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1984. – 144 с
394. Сутність взаємодії. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [www.http://collegeparent.name/?p=164#more-164](http://collegeparent.name/?p=164#more-164)

395. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5-ти т./ Василь Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1997. – 670 с.

396. Сухомлинский В. А. О воспитании / В. А. Сухомлинский [Сост. и авт. вступит. очерков С. Соловейчик]. изд. 2-е. – М. : Политиздат, 1975. – 272с.

397. Сухомлинский В. А. Павлышская средняя школа: Обобщение опыта учебно-воспитательной работы в сельской средней школе [текст] / В. А. Сухомлинский. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1979. – 393 с.

398. Сухомлинский В. А. Родина в сердце / В. А. Сухомлинский / Сост. : А. И. Сухомлинская, Л.В. Голованов, [фотоочерк А.А. Кулешова]. – 2-е изд. – М. : Молодая гвардия, 1980. – 175 с.

399. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики / Ольга Василівна Сухомлинська // Пед. газета. – 2005. – (№12) грудень. – С.1-2.

400. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук [текст] / Ольга Василівна Сухомлинська. – К. : Всеукр. фонд "Добро", 2006. – 43 с.

401. Сухомлинська О. Сучасні цінності у вихованні: Проблеми і перспективи / Ольга Сухомлинська // Шлях освіти. – 1996. – № 1. – С. 34.

402. Сухомлинська О. В. Теоретичні проблеми виховання і діяльність позашкільних закладів // Початкова школа. – 1995. – № 1. – С.28-30.

403. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. / Василь Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т.3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи для сина. – 1977. – 670 с.

404. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: [наук. -метод. посібник] / О. Пометун, Л. Пироженко. – К. : В.С.К., 2004. – 192 с.

405. Сущенко Т. І. Позашкільна педагогіка: теорія, історія практика : [наук.-метод. посіб.] / Т. І. Сущенко. – К. : ТОВ "Праймдрук", 2011. – 299 с.

406. Сущенко Т. І. Управління позашкільним педагогічним процесом : [посібник] / Т. Сущенко. – Запоріжжя, 1994. – 168 с.

407. Сущенко Т. І. Фактори позашкільного виховання / Т. Сущенко // Початкова школа. – 1996. – № 2 – С. 43-45; № 3. – С. 36-39.
408. Тагильцева Н. Г. Воспитание эстетических чувств младших школьников на внеклассных занятиях искусством / Н. Г. Тагильцева: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.07. – М., 1988. – 23 с.
409. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: [навч. посіб.] / Н.Я. Горбач, С.Д. Гелей [та ін.]. – Львів : Каменяр, – 1992. – 166 с.
410. Теплов Б. М. Избранные труды. В 2 т. – Т. 1. : Психология музыкальных способностей / Борис Михайлович Теплов. – М. : Педагогика, 1985. – 328 с.
411. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика [текст] / Л.Г. Терлецька – К. : Видавничий Дім "Слово", 2013. – 608 с.
412. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження : [монографія] / В. І. Тернопільська. – Житомир : Вид-во ПП "Рута", 2008. – 300 с.
413. Тименко В. П. Метод проектів на заняттях з художньої праці / В. П. Тименко // Початкова школа. – 2000. – № 8. – С. 23 – 25.
414. Типові навчальні плани для основної та старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів у структурі 12-річної школи: [довідково-методичне видання] / [упоряд. Н.Б. Лосина, Б.М. Терещук]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – С. 149 – 180.
415. Титаренко А.І. Національне художнє виховання: Проблеми і перспективи / А.І. Титаренко // Шкільний світ. – 1995. – № 5. – С.4.
416. Тихенко Л. В. Болонський процес і розвиток творчих здібностей учнів в МАН./ Л.В. Тихенко, В.М. Брацихін // Тези доповідей науково-технічної конференції викладачів, співробітників, аспірантів і студентів фізико-техн. факультету. – Суми: Вид-во "СумДУ". – 2007. – С. 214-216.

417. Тихенко Л. В. Можливості позашкільного мікросоціуму: завдання, пошук, знахідки. (З досвіду роботи Сумського ОЦПО та РТМ) / Л. В. Тихенко // Рідна школа, 2006. – № 11. – С. 30–32.

418. Тихенко Л. В. Розвиток творчих здібностей учнівської молоді в освітньо-виховній системі "Мала академія наук України": навч. -метод. посіб. / Л. В. Тихенко, С. М. Ніколаєнко. – Суми : Університет. книга, 2007. – 120 с.

419. Тихенко Л.В. Пересувний позашкільний навчальний заклад – інноваційна форма роботи з дітьми та учнівською молоддю сільської місцевості / Л. В. Тихенко // Рідна школа, 2008. – № 7-8. – С. 48-49.

420. Тихенко Л.В. Формування та розвиток позашкільного мікросоціуму: практичний аспект / Л.В. Тихенко, Л.М. Бондар / [Формування та розвиток творчих здібностей дітей та учнівської молоді в креативному освітньому соціумі: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф.], Суми, 17-18 вересня 2008 р., (Ч. I) Кол. авт. – Суми : ВАТ "Сумська обласна друкарня", 2008. – С. 78-83.

421. Третьяков П. И. Адаптивное управление педагогическими системами : учеб. пособ. для студ. высших учеб. заведений / П.И .Третьяков, С.Н. Митин, Н.И. Бояринцева. – М. : Наука, 2003. – 321 с.

422. Тихонравов Ю.В. Философия : [учеб. пособ.] / Ю.В. Тихонравов – М. : Инфра-М, 2000. – 269 с.

423. Томе Х. Теоретические и импирические основы психологии развития человеческой жизни / Х. Томе // Принципы развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 173-196.

424. Торшилова Е. М. Интеллектуальное и эстетическое развитие: история, теория, диагностика [текст] / Елена Михайловна Торшилова. – Дубна : Феникс, 2008. – 239 с.

425. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки [текст] / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси, 1961. – 210 с.

426. Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: стан, проблеми, перспективи: [Тези доповідей наук. -практ. конференції]. – К., 2000. – 203 с.

427. Українське мистецтво в полікультурному просторі : [навч. посіб.] / [за ред. О.П. Рудницької]. – К. : ЕксОб, 2000. – 208 с.

428. Уланова С. І. Світоглядно-методологічні основи формування музично-естетичної культури // Художня освіта і проблеми виховання молоді: Зб. наук. ст. / Кол. авт. : О.П. Рудницька, С.І. Уланова [та ін.]. – К. : ІЗМН. 1977. – С.10.

429. Урсу А. П. Рациональное оформление школьного здания как педагогическая проблема / А. П. Урсу : Автореф. дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / НИИ общей педагогики АПН СССР. – М., 1973. – 21 с.

430. Урсу А. П. Рациональное оформление школьных зданий [текст] / А. П. Урсу. – Кишинёв : Лумина, 1971. – 132 с.

431. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – 488с.

432. Ушинський К. Д. Педагогічні твори в 6 т. / К. Д. Ушинський. – М. : Педагогіка, 1988.

433. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания / К. Д. Ушинский // Собр. соч. в 8 т. – 2003. – Т. 8. – 575 с.

434. Федій О. А. Теорія і практика підготовки педагогів до використання засобів естетотерапії у професійній діяльності : дис. ...д. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Ольга Андріївна Федій. – Полтава. – 2010. – 500 с.

435. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности [текст] / Д. И. Фельдштейн. – М. : Междунар. пед. акад., 1994. – 192 с.

436. Философский словарь [текст] / Под ред. И. Фролова. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.

437. Философский энциклопедический словарь [текст]. – М. : ИНФРА, 1999. – 576 с.
438. Флоренская Г. А. Катарсис как осознание / Г. А. Флоренская // Бессознательное: природа, функции, методы исследования. – В 4 т. – Тбилиси, 1978. – Т. 2. – С. 548.
439. Формування образного мислення [наук. -метод. видання] / За ред. Л. Масол, В. Рагозіної, М. Скирди. – Нью-Йорк; К., 2001. – 78 с.
440. Формування творчих здібностей дітей та учнівської молоді в процесі пошуково-дослідницької діяльності в позашкільному навчально-виховному просторі: компетентнісний підхід, еколого-натур. аспект: [метод. посіб.] / За ред. Л.В. Тихенко [Упор. Л.М. Бондар, Н. В. Перепелиця, Н. Ю. Сидоренко]. – Суми: Університетська книга, 2010. – 617 с.
441. Фролова Г. И. Организация и методика клубной работы с детьми и подростками [текст] / Г. И. Фролова. – М. : Просвещение, 1986. – 157 с.
442. Фурман А. В. Проблемні ситуації в навчанні : [кн. для вчителя] / А.В. Фурман. – К. : Рад. шк., 1991. – 191 с.
443. Хлебнікова Л. О. Співацьку культуру виховувати змалечку // Початкова школа. – 1999. – № 11. – С.20-23.
444. Хозе С. Е. Взаимодействие искусств в эстетическом развитии школьника [текст] / С. Е.Хозе, Г. П. Шевченко// Педагогика, 1982. – №6. – С.61.
445. Цимбалюк І. М. Психологія управління : [навч. посіб.] / І. М. Цимбалюк. – К. : ВД "Професіонал", 2008. – 624 с.
446. Чаплигін О. К. Творчий потенціал людини як предмет соціально-філософської рефлексії: дис. ...д. ф. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Олександр Чаплигін. – Харків, 2001. – 391 с.
447. Чепига М. П. Стимуляція здоров'я та інтелекту [текст].– М., 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lybr11.htm>
448. Шаймердінова Н. Г. Взаємодія мислення і мови в аспекті когнітології [текст] / Н. Г. Шаймердінова. – Алмаати : Каз НПУ, 2003. – 45 с.

449. Шахов В. І. Психологічні засади методів виховання / В. І. Шахов // Наукові записки Вінницького ДПУ імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 27. – С. 459-463. – (Сер. "Педагогіка і психологія").
450. Шацкая В. Н. Музыкально-эстетическое восприятие детей и юношества [текст] / В. Н. Шацкая. – М. : Педагогика, 1975. – 200 с.
451. Шевченко Г. П. Взаимодействие искусств в эстетическом воспитании и развитии подростков : автореф. дис... д-ра пед. наук / КГПИ / Галина Павловна Шевченко – К., 1986. – 48 с.
452. Шевченко Г. П. Эстетическое воспитание в школе : [учеб. пособие] / Г. П. Шевченко. – К. : Рад. школа, 1986. – 144 с.
453. Шевченко Г. П. Естетична свідомість – спосіб духовного освоєння дійсності / Г. П. Шевченко. – Луганськ: ЛДПУ, 2001. – 42 с.
454. Шевченко Г. П. Поэтический образ морали в искусстве: опыт нравственного воспитания старшеклассников [текст] / Г. П. Шевченко, Л. Л. Бутенко, А. И. Шкурин. – Луганск : Альма Матер, 2002. – 166 с.
455. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность [текст] / А. Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992. – 448с.
456. Шреєр-Ткаченко О. Історія української музики [текст] / О. Шреєр-Ткаченко. – К. : Музична Україна, 1990. – 147 с.
457. Штейнер Р. Вальдорфская педагогика / Р. Штейнер // Школьные технологии. – 1998. – № 2. – С. 152 – 153.
458. Щербакова Т. Н. Эстетика среды образовательного учреждения как средство эстетического воспитания и развития учащихся [текст] / Т. Н. Щербакова // Проблемы и перспективы развития образования: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2011 г.). Т. 1 / Под общ. ред. Г. Д. Ахметовой. – Пермь: Меркурий, 2011. – С. 195-197.
459. Естетика : [навч. посіб.] / М. П. Колесников, О. В. Колесникова, В. О. Лозовой [та ін.] / за ред. В. О. Лозового. – К., 2007. – 208 с.

460. Эстетика : Словарь / Под общ. ред. А.А. Беляева [и др.]. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
461. Эстетическая культура и эстетическое воспитание : [кн. для учителя] / [сост. Г. С. Лабковская]. – М. : Просвещение, 1983. – 304 с.
462. Эстетическое сознание и художественная культура : Проблемы взаимодействия / В. И. Мазепа, В. Г. Нестеренко, В. А. Малахов [Отв. ред. В. И. Мазепа]. – К. : Наукова думка, 1983. – 279 с.
463. Эстетические ценности предметно-пространственной среды / А. В. Иконников, М. С. Каган, В. Р. Пилипенко [и др.] / Под общ. ред. А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 1990. – 334 с.
464. Эстетическое мировосприятие детей разных возрастных групп : [сб. научн. статей]. – М. : ИХО РАО, 2007. – 152 с.
465. Эстетическое воспитание в школе [текст]. – Казань : Изд-во Казанского университета, 1991. – 183с.
466. Юсов Б. П. Проблема художественного воспитания и развития школьников / Б. П. Юсов : автореф. дис. ...д. пед. н. 13.00.01. – М., 1984. – 32с.
467. Ядов В. А. Социологические методы исследования клубной работы : [метод. пособ.] / В. А. Ядов. – М. : ВНИЦНТИКПР, 1986. – 92 с.
468. Якиманская И. С. Психологические критерии качества знаний школьников [текст] / И. С. Якиманская. – М. : АПН СССР, 1990. – 142 с.
469. Яковсон П. М. Почему надо воспитывать чувства детей [текст] / П. М. Яковсон. – М.: Просвещение, 1964. – 75 с.
470. Яковсон П. М. Психология художественного восприятия [текст] / П. М. Яковсон.. – М.: Просвещение, 1964. – 86 с.
471. Яковлев Е. Г. Эстетика / Е.Г.Яковлев. – М. : Гардарики, 1999. – 463 с.
472. Яковлев Е. Г. Эстетический вкус как категория эстетики [текст] / Е. Г. Яковлев. – М. : Знание, 1986. – 64 с.

473. Якубова Л. А. Розвиток творчих здібностей підлітків у процесі позакласної роботи загальноосвітніх навч. закладів : автореф. дис. ..канд. пед. наук : 13.00.07 / Людмила Анатоліївна Якубова. – Миколаїв, 2010. 20 с.
474. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Прогресс, 1994. 326 с.
475. <http://about-ukraine.com/index.php?text=363>.
476. http://koloristika.info/t_enk.php Академія кольору.
477. <http://void.net.ua/itten/#afterw>).
478. <http://psyfactor.org/lybr11.htm>).
479. <http://smerfero.com/vplyv-koloriv-na-fizychnyj-stan-lyudyny/> Вплив кольорів на фізичний стан людини.
480. <http://smerfero.com/vplyv-koloriv-na-dushevnyj-stan-lyudyny/> Вплив кольорів на душевний стан людини.
481. <http://www.mon.gov.ua>. / офіційний сайт МОН України.
482. Binkley T. Piece: contra aesthetics / T. Binkley // Journal of aesthetics and art criticism. 1977. № 35. P. 34-39.
483. Johannes Item. The art-color (<http://void.net.ua/itten/#afterw>)
484. Epstein A. S. Thinking about art. Encouraging art appreciation in early childhood settings / A. S. Epstein // Young Children. – 2001, V. 56, № 3, P. 38-43.
485. Iersel J. V. Methods of intervission in work of school / J. V. Iersel. K., 1996. – 104 с.
486. Kelly M. Encyclopedia of aesthetics / M. Kelly. – New York, 1999. 688 p.
487. Hirst P.H. Knowledge and the Curriculum London: / P.H. Hirst Routledge and Kegan Paul, 1974. – 273 p.
488. Hum. The Limits and Possibilities o f Schooling / Hum. – P. 262-263.
489. Loon J. Van. Про навчальні навички та навчальні стилі / J. Van Loon. K. : Maqistrum, 1996. – 68 с.

ПІСЛЯМОВА

Розглянувши вплив мистецтва на естетичне виховання дітей та учнівської молоді, доведено, що естетичний мистецький досвід поступово накопичується й дитина починає "відчувати" твори мистецтва, проявляє почуття, враження, настрій, переживання, оволодіває мовою образів мистецтва, вчиться відповідально ставитися до мистецтва, пробує розуміти засоби митця.

Пріоритетна роль учителя мистецтва виходить з теоретичного положення, що початком мистецтва є праця, бажання людей прикрасити навколишній природний та предметний світ: "Дитина хоче робити речі, але під час виготовлення речей прокидаються і думки, і душа" [47, с. 265]. П. Блонський націлював педагогіку вищої та середньої школи на пошук активних форм і методів естетичної підготовки вчителів. Для вирішення складних задач естетичного виховання у школі П. Блонський передбачав для вчителя певну естетичну підготовку: ознайомлення з мистецтвом, виховання творчих умінь і навичок на основі знань мистецтва, умінь організовувати активну творчу діяльність учнів у галузі мистецтва тощо.

Результативність як форма процесу, з одного боку, це цілісна система, в якій предметом вивчення є структура, закони поєднання частин у функціональне ціле, а з іншого, полісистемне утворення. Воно включає природні дані й логіку мислення; вміння передати специфіку жанру і стилю твору; правильно користуватися власними вміннями, навичками; вільно володіти мовною культурою, активно спілкуватися з глядачами. Іншими словами, результативність цього утворення є наслідком тих зрушень, надбань і досягнень, які визначено у меті педагогічного процесу.

Педагогічні умови ефективної взаємодії загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів в естетичному вихованні підлітків розглядаємо, насамперед, звертаючись до розкриття різноманітних проблем, пов'язаних із розвитком ідеї педагогічної взаємодії:

- звертаються до особливостей навчальної взаємодії українські вчені-педагоги (О. В. Глузман, С. Т. Золотухіна, М. Б. Євтух, С. О. Микитюк та ін.);
- взаємодію або інтеракцію у навчанні, виходячи з положень гуманістичної й когнітивної психології розглядають закордонні автори (Р. Селман, О. Стауфорд, М. Фландерс, М. Хаузен);
- навчанню в малих групах співробітництва ("cooperative learning") присвячені роботи Р. Славіна ("Student team learning – навчання у команді"), Девіда й Роджерса Джонсонів ("Learning Together – Учимся разом"), Шломо Шаран ("дослідницька діяльність в групах"), Ел. Аронсон ("Jigsaw – Ажурна пилка") та ін.;
- емоційно-комунікативна сторона навчальної взаємодії аналізується в працях науковців (Е. И. Беленкіної, М. В. Сєдової, Р. Х. Шакурова та ін.);
- співробітництво з дітьми як соціально-психологічний процес розглядають М. А. Вейт, Б. Г. Огаянц, О. В. Суботський та ін.;
- позиція дорослого у співробітництві з підлітками представлена як прояв педагогічної творчості у роботах А. С. Белкіна, І. Д. Демакової, В. А. Кан-Калика, М. Д. Никандрова та ін.;
- формування у майбутнього вчителя індивідуального стилю педагогічного спілкування розглядають (А. А. Андрєєв, В. М. Галузяк та ін.);
- формування комунікативних вмінь і навичок (З. І. Білоусова, М. П. Васильєва, Н. М. Косова, М. А. Коць, Т. Я. Шепеленко та ін.);
- способи комунікативної підготовки вчителя (В. П. Наумов);
- культура педагогічного спілкування (Ф. Ф. Байкін, В. С. Грехньов, І. А. Ільяєва, С. Д. Омельченко);
- організацію навчальної взаємодії в колективних, кооперативних, групових формах роботи розглядають (А. В. Петровський, Д. І. Фельдштейн, Г. А. Цукерман, С. Г. Якобсон) [171, с. 16-20].

Упевнені, повсякчас, кожної миті потрібно вчити дитину відчувати, споглядати, спостерігати, розуміти, переживати красу й твори мистецтва, тобто

потрібно занурити дитину в естетичне середовище, це, сподіваємося, благотворно впливатиме на її естетичне виховання.

Сьогоднішні вчителі під впливом застосовуваних в їхніх школах методик кооперативного, інтерактивного особистісно зорієнтованого навчання сприйматимуть діалог на уроці як норму, партнерські стосунки вчителя й учня – як природний стан.

Науково-методичне видання

Лариса Володимирівна Сєрих

Завідувач кафедри теорії і методики змісту освіти, методист предметів художньо-естетичного циклу, к. пед. наук, доцент

КЗ Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

*Естетичне виховання:
освітній простір*

Монографія

Комп'ютерна верстка: Л.В.Сєрих.

Дизайн титульної та останньої сторінок: Л.В.Сєрих.

Підписано до друку 04. 02. 2020 р.

Формат 60 x 48 /16. Папір офс.

Тираж 100. Друк офс. Зам. №1